

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Κοινωνικά συστήματα ως συστήματα αυτο-αναφοράς: Niklas Luhmann

(Helmut Staubmann)

10.1 Θέση του προβλήματος και γνωσιακό ενδιαφέρον

Ο «κοινωνιολογικός Διαφωτισμός» ήταν το θέμα της πρώτης παράδοσης του Niklas Luhmann (1972-1998) και αυτό τον τίτλο επέλεξε να δώσει και στην εξάτομη συλλογή εκθέσεών του. Ο ίδιος δεν επιθυμούσε με αυτό τον τρόπο να προσδώσει στην κοινωνιολογία μια θέση στην κοινωνία στην οποία εκείνη θα μπορούσε να βασιστεί εάν επιθυμούσε να μάθει «πώς είναι στην πραγματικότητα τα πράγματα», πώς μπορεί να επιλύσει τα προβλήματά της, πώς θα είναι το μέλλον ή πως θα μπορούσε να επιτευχθεί ένα καλύτερο μέλλον. Ο στόχος εδώ –ήδη στη γλώσσα της θεωρίας του Luhmann– είναι «η επέκταση της ανθρώπινης ικανότητας προσδιορισμού και μείωσης της περιπλοκότητας του κόσμου» (Luhmann 1970, σ. 67). Υπό αυτή την έννοια, η συγκεκριμένη επιθυμία είναι πολύ πιο λιτή από τις αξιώσεις άλλων κοινωνιολογικών θεωριών και σχολών. Ταυτόχρονα, αυτή η οριοθέτηση αυξάνει τις απαιτήσεις για την αποστολή της θεωρίας αυτής καθαυτήν: η αποστολή αυτή είναι η οικοδόμηση μιας ιδιαίτερα περίπλοκης θεωρίας, η οποία θα βοηθήσει στην καλύτερη παρατήρηση του κοινωνικού κόσμου.

Εάν κάνει κανείς μια επισκόπηση στο ευρύ έργο του Luhmann, τότε εκτός από την ιδιαίτερα αφαιρετική παρουσίαση της θεωρίας του θα παρατηρήσει και την πληθώρα των θεμάτων και τομέων με τα οποία ασχολήθηκε. Έχει γράψει εκτενέστερες εργασίες σχετικά με την κοινωνιολογία του δικαίου, της πολιτικής, της ανατροφής, της οικονομίας, της οργάνωσης και της διοίκησης, την κοινωνιολογία της γνώσης και την κοινωνιολογία των σεξουαλικών σχέσεων κ.λπ. Έτσι, περισσότερο απ' ό,τι σε άλλες θεωρίες, εμφανίζεται εδώ για τους σκοπούς μιας σύντομης εισαγωγής το πρόβλημα της επιλογής, και ακόμη περισσότερο ισχύει εδώ ότι δεν πρόκειται για μια εύκολα κατανοητή εισαγωγή στο έργο του, αλλά μόνο για μια γέφυρα για τον αναγνώστη που επιδιώκει μια πιο ενδελεχή ενασχόληση με την πρωτότυπη βιβλιογραφία.

Ο ίδιος ο Luhmann χαρακτήρισε το βιβλίο του που κυκλοφόρησε το 1984 με τίτλο *Soziale Systeme Grundriß einer allgemeinen Theory* (Κοινωνικά συστήματα: Βασικές αρχές μιας γενικής θεωρίας) ως το βασικότερο έργο του. Στο έργο αυτό επιχειρεί να επεξεργαστεί τις νεότερες εξελίξεις στη γενική συστημική θεωρία συνδυάζοντάς τις με την κοινωνιολογική δημιουργία θεωριών με στόχο τη δημιουργία μιας τεχνικά οικουμενικής θεωρίας. Στην ανάπτυξη της σκέψης εντός των συστημάτων, ο Luhmann διαπιστώνει τρεις

φάσεις, στις οποίες υπάρχουν διαφορετικά παραδείγματα – για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο που διαμορφώθηκε από τον θεωρητικό της επιστήμης Th. Kuhn. Η πρώτη φάση χαρακτηρίστηκε από το παράδειγμα του μέρους και του συνόλου. Ένα σύνολο (ένα σύστημα) είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των μερών του, με την έννοια ότι μέσω μιας ειδικής δικτύωσης των μερών προκύπτουν αναδυόμενες (ποιοτικά νέες) ιδιότητες. Στην κοινωνιολογία ο Emile Durkheim αναφέρθηκε στο ότι η πυκνότητα του πληθυσμού έχει αποφασιστική σημασία για τη δημιουργία νέων κοινωνικών δεδομένων (νόρμες, μορφές συμπεριφοράς, έθιμα). Αρκεί να αναλογιστούμε τον κοινωνικό μετασχηματισμό που προκλήθηκε από τη δημιουργία πυκνοκατοικημένων αστικών περιοχών.

Σε μια δεύτερη φάση επικρατούσε το παράδειγμα του συστήματος και του περιβάλλοντος. Σε επίπεδο περιεχομένου, αυτό αντιστοιχεί στην έννοια του συστήματος όπως εκείνη παρουσιάστηκε στο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου που αναφέρεται στον Talcott Parsons. Η θεωρία της συγκρότησης συστημάτων μέσω της οριοθέτησής τους από ένα περιβάλλον δεν προσέλκυσε την προσοχή μόνο στο ερώτημα της δομικής δημιουργίας συστημάτων, αλλά κυρίως στο πώς μεταδίδονται στο περιβάλλον οι σχέσεις και οι διαδικασίες ανταλλαγής μεταξύ συστήματος και περιβάλλοντος ή περιβαλλόντων. Κατά αυτό τον τρόπο έννοιες όπως η εισροή (input) και η εκροή (output) απέκτησαν κεντρική σημασία για την ανάλυση ανοικτών συστημάτων, και τα κοινωνικά συστήματα μπορούν αναμφίβολα να θεωρηθούν ως τέτοια. Στη νεότερη συστημική θεωρία εμφανίζεται, λοιπόν, μια θεωρία αυτοοιοποιητικών συστημάτων ή συστημάτων αυτο-αναφοράς. Οι ωθήσεις προς αυτή την κατεύθυνση προέρχονταν κυρίως από νέες ανακαλύψεις στον τομέα της βιολογίας και της βιολογικής εξέλιξης. Τα ονόματα με τα οποία είναι συνδεδεμένη αυτή η εκ νέου διατύπωση είναι κατά κύριο λόγο εκείνα των χιλιανών νευροφυσιολόγων Humberto R. Maturana και Francesco J. Varela, οι οποίοι δημοσίευσαν τις πρώτες εργασίες σχετικά με αυτό το θέμα τη δεκαετία του 1960. Γρήγορα έγινε γνωστό ότι προσεγγίσεις όπως η αυτοοιοποίηση, η αυτο-οργάνωση και η αυτο-αναφορά είναι σημαντικές και πέραν του τομέα της βιολογικής έρευνας. Πέραν της γενικής συστημικής θεωρίας πρέπει να ονομάσουμε και τη θεωρία της γνώσης, η οποία αντέδρασε στις εξελίξεις αυτές. Η θέση της θεωρίας της γνώσης του κονστρουκτιβισμού και η λεγόμενη εξελικτική γνωσιακή θεωρία που αναφέρονται στο νέο παράδειγμα έχουν βρει πλέον σημαντικούς υποστηρικτές. Στη συστημική ψυχολογία, η οποία εκπροσωπήθηκε κατά κύριο λόγο από τη λεγόμενη Σχολή της Χαϊδελβέργης, εισήχθη το παράδειγμα των αυτοοιοποιητικών και αυτο-αναφορικών συστημάτων (ως τεχνικά θεμελιωμένο και διασκεδαστικό εισαγωγικό ανάγνωσμα προτείνεται εδώ το εξής: F. Simon: Meine Psychose, mein Fahrrad und ich. Zur Selbstorganisation der Verrücktheit. Heidelberg: Auer 1991). Σχετικά με την κοινωνιολογία, έχουμε στο έργο του Luhmann μπροστά μας μια προσπάθεια σύνδεσης της κοινωνιολογίας με αυτή την εξέλιξη.

10.2 Συστήματα αυτο-αναφοράς

Ποιες είναι οι βασικές σκέψεις του νέου παραδείγματος των αυτοοιοποιητικών συστημάτων; Εάν επιχειρήσουμε μια απλοποίηση, μπορούμε να κατανοήσουμε τα αυτοοιοποιητικά συστήματα ως συστήματα που κατέχουν την ικανότητα να δημιουργούνται από

μόνα τους. Ο Maturana όρισε τα αυτοοιοποιητικά συστήματα ως μια ειδική τάξη συστημάτων με τον ακόλουθο τρόπο: «Κάθε στοιχείο αυτής της τάξης είναι ένα δυναμικό σύστημα, το οποίο ορίζεται ως ένα δίκτυο διαδικασιών παραγωγής των ιδίων του συστατικών μερών. Αυτά τα συστατικά μέρη λειτουργούν αφενός μέσω των αλληλεπιδράσεών τους με αναδρομικό τρόπο στη συνεχή δημιουργία και υλοποίηση του δικτύου διαδικασιών της παραγωγής, το οποίο και τις δημιουργήσει, αφετέρου κατασκευάζουν αυτό το δίκτυο διαδικασιών της παραγωγής συστατικών μερών ως μια μονάδα σε έναν χώρο τον οποίο ορίζουν υλοποιώντας τα όριά του». (H. R. Maturana: Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Braunschweig – Wiesbaden: Vieweg 1985, σ. 280).

Στη συνέχεια θα υιοθετήσουμε την ακόλουθη ορολογία: τα συστήματα που ορίζονται κατά αυτό τον τρόπο αναφέρονται κατά τη σύνταξη των στοιχείων, των λειτουργιών και των δομών τους στον εαυτό τους. Για τον λόγο αυτό μπορεί κανείς να τα χαρακτηρίσει γενικά ως **συστήματα αυτο-αναφοράς**. Εάν εξειδικεύσει κανείς την αυτο-αναφορά ενόψει των θεμελιωδών μονάδων ενός συστήματος, δηλαδή ενόψει της παραγωγής και της αναπαραγωγής των στοιχείων από τα οποία αποτελείται ένα σύστημα, από ένα δίκτυο αυτών ακριβώς των στοιχείων, τότε μιλάμε για **αυτοοιοποίηση** για αυτοοιοποιητικά συστήματα. Η αυτο-αναφορά υπάρχει όμως και στο επίπεδο της δομικής δημιουργίας συστημάτων. Στη συνέχεια θα χαρακτηριστεί ως **αυτο-οργάνωση**.

Από αυτούς τους βασικούς προσδιορισμούς μπορούμε να συνάγουμε δύο κύρια χαρακτηριστικά που έχουν ιδιαίτερη σημασία στη θεωρία του Luhmann: Εφόσον με την προσδιορισμένη αυτή έννοια έχουμε να κάνουμε με συστήματα που καθορίζουν οιοδήποτε από μόνα τους από ποια στοιχεία θα οικοδομηθούν και σε ποιες δομές θα διακτωθούν τα στοιχεία αυτά, μια συστημική θεωρία δεν μπορεί να σχεδιαστεί αναλυτικά όπως στον Parsons. Αυτό σημαίνει ότι δεν πρόκειται μόνο για νοητικές αφαιρέσεις και για δημιουργίες συστημάτων που προκύπτουν από αυτές, αλλά για **πραγματικά συστήματα**. Αυτή η προϋπόθεση διαδραματίζει έναν ρόλο κατά τον καθορισμό των τελευταίων, αδιαίρετων στοιχείων (άτομα) ενός συστήματος. Από αναλυτικής σκοπιάς, δεν υπάρχουν τέτοια έσχατα στοιχεία και πρέπει να διατυπωθούν αυθαίρετα, εφόσον μπορεί κανείς να τα διαιρεί και να τα αναλύει ολόένα και περισσότερο (π.χ. να διαιρεί περαιτέρω μέρη ατόμων ή κοινωνικούς ρόλους σε μεμονωμένα πρότυπα συμπεριφοράς). Η θεωρία των συστημάτων αυτο-αναφοράς αναφέρεται αντίθετα στα στοιχεία που συντίθενται από τα ίδια τα παρατηρημένα συστήματα ως τελευταίες μονάδες.

Ένα περαιτέρω συμπέρασμα είναι ότι τα συστήματα αυτο-αναφοράς πρέπει να εξεταστούν ως προς την αυτο-αναφορική οικοδόμησή τους και την αναπαραγωγή τους ως **κλειστά συστήματα**. Ο κλειστός χαρακτήρας αυτο-αναφοράς δεν σημαίνει όμως ότι τέτοιου είδους συστήματα δεν μπορούν να διαμορφώσουν κάποια επαφή με το περιβάλλον με την έννοια ενός σολιψισμού (φιλοσοφικό ρεύμα που ερμηνεύει την πραγματικότητα αποκλειστικά ως κατασκευή ενός υποκειμένου) ή αυτισμού (ψυχολογικός όρος που χαρακτηρίζει την ανικανότητα επικοινωνίας και συνεπώς την ανικανότητα επαφής με το περιβάλλον). «Σε κάθε περίπτωση, το θέμα είναι ότι η δυναμική του συστήματος παραμένει εξαρτημένη από το περιβάλλον και χωρίς αυτό θα υπέκυπτε, αλλά δεν μπορεί να ρυθμιστεί από συγκεκριμένους παράγοντες του περιβάλλοντος ή από

συγκεκριμένα άλλα συστήματα. Με άλλα λόγια, μπορεί κανείς να πει και ότι η "απήχηση" ενός συστήματος αυτο-αναφοράς εξαρτάται από εσωτερικές δομές και από τις στιγμιαίες συνθήκες του. Με τον όρο "αυτονομία" του συστήματος κατά συνέπεια δεν εννοείται η σχετική του απομόνωση ή η ανεξαρτησία του από το περιβάλλον, αλλά η αυτο-ρύθμιση των εξαρτήσεων και των ανεξαρτησιών του» (Luhmann 1986b, σ. 14).

Προτού μπορέσουν αυτές οι αφηρημένες σκέψεις να χρησιμοποιηθούν για την ανάλυση συγκεκριμένων συστημάτων, πρέπει να εισαχθούν δύο ακόμη θεμελιώδεις για τη συστημική θεωρία του Luhmann έννοιες: η περιπλοκότητα και η πιθανότητα. Κατά τον ορισμό των αυτοποιητικών συστημάτων και των συστημάτων αυτο-αναφοράς εμφανίστηκαν οι έννοιες του στοιχείου και των αλληλεπιδράσεων (σχέσεων) μεταξύ αυτών των στοιχείων. Η περιπλοκότητα και η πιθανότητα εξυπηρετούν τον λεπτομερέστερο χαρακτηρισμό αυτών των καταστάσεων. Σε συστήματα που αποτελούνται από μια πληθώρα στοιχείων είναι αδύνατο να τεθεί κάθε στοιχείο σε σχέση με ένα άλλο. Ήδη σε μικρούς κύκλους συζήτησης είναι αδύνατον να μιλήσουν όλοι με όλους (ταυτόχρονα). Αυτό υποχρεώνει το σύστημα να περιορίσει τις δυνατές συνδέσεις μεταξύ των στοιχείων. Για να μείνουμε όμως στο παράδειγμά μας: Θα μπορούσε να είναι σωστό να ορίσουμε έναν συντονιστή της συζήτησης ο οποίος θα οργανώνει τις ομιλίες ή θα καθορίζει μια ημερήσια διάταξη. Από την πλευρά της συστημικής θεωρίας αυτό σημαίνει: καθορίζονται επιλογές σχέσεων ή πρότυπα επιλογής σχέσεων και με αυτά τα πρότυπα ή τις επιλογές συνδέονται άλλες πιθανές σχέσεις, έστω και προσωρινά. Ακριβώς αυτή η κατάσταση χαρακτηρίζεται από την έννοια της **περιπλοκότητας**: «Ως περίπλοκη θα χαρακτηρίσουμε μια συνδεόμενη ποσότητα στοιχείων, όταν λόγω ενυπαρχόντων περιορισμών της δυναμικότητας σύνδεσης των στοιχείων δεν μπορεί πλέον κάθε στοιχείο ανά πάσα στιγμή να συνδεθεί με οποιοδήποτε άλλο» (Luhmann 1984, σ. 46).

Ταυτόχρονα είναι προφανές ότι για την επιλογή των σχέσεων των στοιχείων ενός συστήματος δεν υπάρχει μόνο *μία* πιθανότητα. Για τον παρατηρητή ενός συστήματος οι πιθανότητες είναι διαφορετικά νοητές ενώ και για το ίδιο το σύστημα επίσης μπορούν να προσδιοριστούν με διαφορετικό τρόπο. Αυτό εξηγεί τη διαφορετικότητα των συστημάτων που αποτελούνται από σχεδόν όμοια στοιχεία. Για παράδειγμα, υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί πολιτισμοί, παρόλο που οι συνθετικές προϋποθέσεις των συμμετεχόντων ανθρώπων είναι πρακτικά ίδιες. Σε αυτό το γεγονός συνδέεται η έννοια της **πιθανότητας**. Η έννοια της πιθανότητας παραπέμπει σε μια μακρά φιλοσοφική παράδοση. Η διατύπωση της έννοιας της πιθανότητας που πηγάζει από τον Αριστοτέλη και τη μεσαιωνική φιλοσοφία χαρακτηρίζει ως πιθανό κάτι «το οποίο δεν είναι ούτε απαραίτητο ούτε και αδύνατο, επομένως κάτι που μπορεί να είναι έτσι όπως είναι, αλλά μπορεί να είναι και διαφορετικό». Αυτή η σκέψη επανεμφανίζεται σε πολλά σημεία στο έργο του Luhmann: με τη βοήθεια της λειτουργιστικής μεθόδου η επιστήμη μάς οδηγεί στο να εκλάβουμε το υπάρχον ως πιθανό. Παράλληλα προσδιορίζεται η λειτουργία της τέχνης ενόψει ενός συγκεκριμένου είδους δημιουργίας της συνείδησης της πιθανότητας έναντι της κανονικής θεώρησης της πραγματικότητας. Κατά αυτό τον τρόπο, οι δύο παραπάνω προσεγγίσεις προκαλούν θαυμασμό, έκπληξη ή απλώς θυμό σε εκείνους που δεν εκτιμούν ότι κάτι μπορεί-και-να-είναι- διαφορετικό. Η έννοια της πιθανότητας εμφανίζεται και σε θεωρητικά κεντρική θέση στην οικοδόμηση των κοινωνικών συστημάτων, με την οποία ασχολείται η επόμενη ενότητα.

10.3 Κοινωνικά συστήματα ως συστήματα αυτο-αναφοράς

Με την παρουσίαση κάποιων σημαντικών βασικών εννοιών της θεωρίας των αυτοποιητικών συστημάτων τίθεται τώρα το ερώτημα της δυνατότητας μεταφοράς ή εφαρμογής στα κοινωνικά φαινόμενα. Σχετικά με την απάντηση του ερωτήματος αυτού, εξακολουθεί να υπάρχει μια επιστημονική αντιπαράθεση. Η πρόταση της θεωρίας του Luhmann αναδεικνύει τις δυνατότητες που υπάρχουν σε μια σύνθεση παραδοσιακών κοινωνιολογικών ρευμάτων με τη θεωρία των συστημάτων αυτο-αναφοράς.

Τα **κοινωνικά συστήματα** θα τα ορίσουμε προκαταβολικά ως **συστήματα επικοινωνίας μέσω νοήματος**. Σε συνδυασμό με τις δηλώσεις σχετικά με τα αυτοποιητικά συστήματα εν γένει, πρέπει πρώτα από όλα να εξηγήσουμε με βάση αυτό τον ορισμό από ποια στοιχεία αποτελούνται τα κοινωνικά συστήματα, πώς συντίθενται αυτά ως μονάδες και πώς οργανώνονται τα στοιχεία των κοινωνικών συστημάτων σε δομές. Οι πρώτες κιόλας σκέψεις σχετικά με την πιθανότητα ή, ακριβέστερα, σχετικά με τις συνθήκες της πιθανότητας της επικοινωνίας με αποδόσεις νοήματος ή της κοινωνικής δράσης μάς οδηγούν σε ένα ιδιαίτερο είδος θεωρητικής τεχνικής που ο ίδιος ο Luhmann τονίζει επανειλημμένως. Δεν πρέπει να ξεκινάμε από την κατανόηση της καθημερινότητας στην οποία εμείς αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο ως μια φυσιολογική πορεία και οι εξηγήσεις έτσι μας φαίνονται απαραίτητες μόνο όταν συναντάμε κάτι που μας εκπλήσσει, κάτι που μας φαίνεται περίεργο ή απίθανο. Στην ιστορία της σκέψης υπάρχουν πάμπολλα παραδείγματα που προτείνουν το αντίθετο. Για παράδειγμα, το ερώτημα που έθεσε ο Thomas Hobbes: *Πώς είναι καταρχήν δυνατή η κοινωνική τάξη*; Το ερώτημα αυτό εξετάστηκε από τον Parsons και για μεγάλο χρονικό διάστημα αποτέλεσε το ερώτημα της κοινωνιολογίας. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η εξελικτική θεωρία, η οποία εξηγεί το αυτονόητο για εμάς ως ακραία απίθανο και έπειτα προσφέρει αιτιολογήσεις για αυτό το απίθανο. Ακόμη ένα παράδειγμα είναι το ακόλουθο: πηγάζει κανείς στο διπλανό μπαρ, παραγγέλλει μια μπύρα και προσφέρει για αυτήν ένα μικρό ποσό, μια καθημερινή και κατά τα άλλα φυσιολογική διαδικασία, η οποία όμως αν εξεταστεί από κάποια απόσταση, ίσως σε σύγκριση με διαφορετικές κοινωνίες, μπορεί να αποτελέσει ένα εξαιρετικά απίθανο συμβάν. Πώς λαμβάνει λοιπόν χώρα η επικοινωνία ή η κοινωνική δράση; Πώς είναι καταρχήν πιθανό ότι το EGO κατανοεί ή εννοεί το ALTER ή, μάλιστα, συλλαμβάνει τις προθέσεις του και δρα σύμφωνα με αυτές; Στην παραδοσιακή κοινωνιολογία προϋπέθετε κανείς για αυτό έναν κοινό πολιτισμό, κοινά συστήματα συμβόλων, προσδοκίες συμπεριφοράς που μεταδίδονταν μέσω της κοινωνικοποίησης (ανήκει στον επαγγελματικό ρόλο του μπάρμαν να φέρει την μπύρα που παραγγέλθηκε). Το μη ικανοποιητικό στοιχείο αυτών των λύσεων είναι ότι προϋποθέτουν κάτι που πρέπει και αυτό το ίδιο πρώτα να εξηγηθεί.

As εγκαίνιασουμε ένα νοητικό πείραμα σε ένα αρχικό σημείο όπου δεν υπάρχει πολιτισμός κατά τη συνάντηση δύο ανθρώπων. Σε αυτή την περίπτωση θα έρθουμε αντιμέτωποι με μια προβληματική κατάσταση, την οποία ο Luhmann χαρακτηρίζει με την έννοια **διπλή πιθανότητα**. Καταστάσεις οι οποίες μπορούν να χαρακτηριστούν ως διπλά πιθανές προκύπτουν όταν δύο συστήματα συναντούν το ένα το άλλο, ενώ το καθένα παρουσιάζει για το ίδιο έναν υψηλό βαθμό περιπλοκότητας και έτσι είναι αμοιβαία απρόβλεπτο ως προς τη συμπεριφορά του. «Η βασική κατάσταση της διπλής πιθανότητας

είναι τότε απλή: Δύο μαύρα κουτιά (black boxes) λόγω κάποιων συμπτώσεων έρχονται αντιμέτωπα. Το καθένα καθορίζει τη δική του συμπεριφορά μέσω περίπλοκων λειτουργιών αυτο-αναφοράς εντός των ορίων του» (Luhmann 1984, σ. 156). Για αυτή τη συνάντηση δεν έχει αποφασιστική σημασία ότι τα δύο στοιχεία με τον καιρό θα μάθουν να καταλαβαίνουν το ένα τις προθέσεις του άλλου, να κάνουν προγνώσεις συμπεριφοράς και έτσι να είναι σε θέση να ρυθμίσουν το ένα το άλλο. «Παραμένουν ξεχωριστά, συγχωνεύονται, δεν κατανοούν όμως το ένα το άλλο καλύτερα από πριν. Επικεντρώνονται σε αυτό που μπορούν να παρατηρήσουν στο απέναντι ως σύστημα σε ένα περιβάλλον, ως εισροή (input) και εκροή (output), και μαθαίνουν έκαστο μέσω της αυτο-αναφοράς σύμφωνα με τη δική τους ατομική προοπτική του παρατηρητή. Αυτό που παρατηρούν μπορούν μέσω της ίδιας τους δράσης να προσπαθήσουν να το επηρεάσουν, ενώ από την άλλη μπορούν να εκπαιδευτούν από τις πληροφορίες που λαμβάνουν από τη διαφορετική πλευρά. Έτσι μπορεί να δημιουργηθεί μια αναδυόμενη τάξη που *υπόκειται* στην περιπλοκότητα των υλοποιημένων συστημάτων, η οποία όμως δεν εξαρτάται από το ότι αυτή η περιπλοκότητα μπορεί και να υπολογιστεί ή και να ελεγχθεί. Θα ονομάσουμε αυτή την αναδυόμενη τάξη ως κοινωνικό σύστημα» (Luhmann 1984, σ. 157). Αποφασιστική σημασία έχει ότι μέσω της προβληματικής κατάστασης της διπλής πιθανότητας προκύπτει ένας νέος κύκλος αυτο-αναφοράς, ο οποίος κρύβει μέσα του μια νέα μονάδα που δεν μπορεί να μειωθεί σε ένα από τα δύο συστήματα και μπορεί να διατυπωθεί ενδεχομένως με τον ακόλουθο τρόπο: «Εγώ θα κάνω αυτό που θέλεις, αν κάνεις και εσύ αυτό που θέλω εγώ» ή «Δεν θα σε αφήσω να καθορίσεις αυτό που θα κάνω, αν και εσύ δεν μου επιτρέψεις να καθορίσω αυτό που κάνεις εσύ» (Luhmann 1984, σ. 166 κ.έ.).

• Επικοινωνία

Η μικρότερη μονάδα που προκύπτει σε αυτή τη βάση χαρακτηρίζεται ως **επικοινωνία**. Από την κατάσταση του προβλήματος που παρουσιάστηκε έχει γίνει ήδη σαφές ότι αυτή η έννοια της επικοινωνίας δεν καλύπτεται με τη συνήθη ερμηνεία της μεταφοράς μιας πληροφορίας με τη βοήθεια συμβόλων από έναν πομπό σε έναν δέκτη. Η επικοινωνία ορίζεται από τον Luhmann ως αναδυόμενη μονάδα, η οποία προκύπτει όταν τρεις επιλογές συναρθρώνονται σε μια σύνθεση: πληροφορία, μετάδοση και κατανόηση.

Η πληροφορία είναι μια επιλογή με την έννοια ότι κάτι επιλέγεται από μια πληθώρα πιθανοτήτων και κατά αυτό τον τρόπο αποκλείεται κάτι άλλο. Σε αυτό το σημείο θα επιστρέψουμε στο θέμα που αφορά τη σχέση με την αποσαφήνιση της έννοιας του νόηματος. Για την εξωτερική της πληροφορίας, το ALTER πρέπει να επιλέξει μια συμπεριφορά μετάδοσης. Μόνο η διαφορά πληροφορίας και μετάδοσης επιτρέπει στο EGO να αντιληφθεί τη συμπεριφορά του ALTER ως προσφορά επικοινωνίας σε αντιδιαστολή με τα απλά πληροφοριακά γεγονότα. Η τρίτη επιλογή αφορά την υπόθεση μιας προσδοκίας επιτυχίας, στην κατανόηση ως μέρους της επικοινωνίας μέσω του EGO. Σε αυτό το σημείο μπορεί να γίνει μια σύνδεση με τη σημασία της επικοινωνίας ως αυτοποιντικής διαδικασίας. Εφόσον η κατανόηση αποτελεί ένα απαραίτητο συστατικό μέρος της επικοινωνίας, η κατανόηση πρέπει να ελεγχθεί και αυτή στις ακόλουθες επικοινωνίες, έτσι ώστε μια μοναδική επικοινωνία να μπορεί να συνταχθεί αναδρομικά ως στοιχείο μόνο σε μια επικοινωνιακή διαδικασία με τη χρήση των υπαρχόντων στοιχείων.

Με την κατανόηση ολοκληρώνεται η πράξη της επικοινωνίας. Ένα τέταρτο είδος επιλογής συνδέεται άμεσα με τα παραπάνω: η υπόθεση και απόρριψη της επικοινωνίας ως προϋπόθεσης της συμπεριφοράς μέσω του EGO. Το EGO κατανοεί βέβαια τι εννοεί το ALTER (και έτσι έχει επιτευχθεί η επικοινωνία) αλλά το ίδιο έχει άλλη άποψη ή μπορεί να έχει την ίδια άποψη αλλά δεν βλέπει τις συνέπειες είτε βλέπει άλλες συνέπειες. «Το κάπνισμα μπορεί να βάλει την υγεία σας σε κίνδυνο» διαβάζει και κατανοεί ο καπνιστής, ενώ ανάβει ένα τσιγάρο. Εάν λάβει κανείς υπόψη του αυτές τις δυνατότητες απόρριψης, τις ανασφάλειες και τις αστάθειες που εμπεριέχονται σε όλες τις διαδικασίες επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης, τότε θα καταλήξει στο παραπάνω αρχικό σημείο μιας θεωρίας: η δυνατότητα της επιτυχούς και αποτελεσματικής επικοινωνίας παρουσιάζεται τότε ουσιαστικά ως αδύνατη. Είναι απίθανο ότι το ALTER θα καταλάβει τι εννοεί το EGO, περναν αυτού ότι η επικοινωνία θα φτάσει στον παραλήπτη και, σε περίπτωση που αυτό συμβεί, ότι θα ληφθεί και θα ακολουθηθεί. «Οι ενυπάρχουσες ελλείψεις πιθανοτήτων της επικοινωνιακής διαδικασίας και ο τρόπος με τον οποίο ξεπερνιούνται και μετατρέπονται σε πιθανότητες ρυθμίζουν συγχρόνως και τη δημιουργία των κοινωνικών συστημάτων. Πρέπει να αντιληφθεί κανείς τη διαδικασία της κοινωνικο-πολιτισμικής εξέλιξης ως έναν μετασχηματισμό και μια επέκταση των δυνατοτήτων επικοινωνίας με καλές προοπτικές, ως σταθεροποίηση των προσδοκιών γύρω από την οποία η κοινωνία έπειτα θα χτίσει τα κοινωνικά της συστήματα. Και είναι ολοφάνερο ότι αυτή δεν είναι απλώς μια διαδικασία ανάπτυξης, αλλά μια επιλεκτική διαδικασία, η οποία καθορίζει ποια είδη των κοινωνικών συστημάτων θα ήταν πιθανά, πώς η κοινωνία διαφοροποιείται από την απλή αλληλεπίδραση και τι πρέπει να αποκλειστεί ως απίθανο» (Luhmann 1984, σ. 219).

Ο Luhmann χαρακτηρίζει εκείνα τα εξελικτικά επιτεύγματα τα οποία μεταμορφώνουν το απίθανο της επικοινωνίας σε πιθανότητα ως **μέσα**. Στο μεταξύ στηρίζεται για αυτό στη θεωρία των συμβολικών μέσων του Talcott Parsons (σύγκρινε το κεφάλαιο σχετικά με τη συστημική θεωρία της θεωρητικής δράσης). Το μέσο που καθιστά εφικτή την κατανόηση της επικοινωνίας μέσω ενός κοινού πλαισίου αντίληψης είναι η **γλώσσα**. Η τεράστια επέκταση της δυναμικότητας για την προσέγγιση των παραληπτών θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της ανάπτυξης **μέσων διάδοσης**, όπως η γραφή, η τυπογραφία, η ραδιοφωνία. Οι ευρείες συνέπειες αυτών των μεθόδων στα περιεχόμενα της επικοινωνίας της ίδιας –κάποιοι μιλούν για μετάλλαξη της πολιτισμικής επικοινωνίας μέσω της ανάπτυξης της τυπογραφίας και, σήμερα, μέσω της ανάπτυξης των ηλεκτρονικών μέσων– μπορεί να αποδειχθούν μέσω μιας πληθώρας μελετών της επικοινωνιακής έρευνας. Τα μέσα διάδοσης καθιστούν εφικτές επικοινωνίες που δεν συνδέονται πλέον με τις παρούσες συνθήκες. Μέσω της εξαγωγής της επικοινωνίας από την άμεση πίεση των αμοιβαίων κοινωνικών ελέγχων μεταξύ παρούσων συνθηκών (σύγκρινε την «τέχνη της πειθούς» ως μορφή της ρητορικής, η οποία χρησιμοποίησε αυτή την κατάσταση και αναγκαστικά έχασε τη μεγάλη της σημασία με την ανάπτυξη των μέσων διάδοσης), η απόρριψη της επικοινωνίας διευκολύνεται και έτσι αυξάνεται το απίθανο της πρόσληψης.

Με αυτό το πρόβλημα συνδέονται τα **συμβολικά γενικευμένα μέσα επικοινωνίας**. Όταν η τέχνη της πειθούς, για να μείνουμε στο παράδειγμά μας, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί με δραστικό τρόπο, πρέπει να αναζητηθούν άλλες μορφές που θα κινητοποιήσουν τη λήψη μιας πρότασης επικοινωνίας (μιας επιλογής). Αυτό θα μπορούσε να

γίνει μέσω της προσφοράς χρημάτων, μέσω της απειλής για τη χρήση βίας (δύναμη), μέσω της έκκλησης σχετικά με κοινές αξίες και αντιλήψεις, μέσω της αποσαφήνισης της ορθότητας (αλήθειας) της πρότασης κ.λπ. Όλα αυτά τα παραδείγματα αναφέρονται σε μέσα επικοινωνίας που σχετίζονται πραγματικά με τις σύγχρονες κοινωνίες, των οποίων η λειτουργία στη γλώσσα του Luhmann είναι να συνδέουν μια επιλογή με ένα κίνητρο μέσω της συμβολικής γενίκευσης: «Ως συμβολικά γενικευμένα θα χαρακτηρίσουμε τα μέσα που χρησιμοποιούν γενικεύσεις για να συμβολίσουν τη σύνδεση επιλογής και κινήτρου, δηλαδή να την παρουσιάσουν ως μια μονάδα. Σημαντικά παραδείγματα είναι η αλήθεια, η αγάπη, η περιουσία/το χρήμα, η ισχύς/το δίκαιο, ενώ σε κάποιες προσεγγίσεις και η θρησκευτική πίστη, η τέχνη και σήμερα ίσως και οι πολιτισμικά τυποποιημένες «κυρίαρχες αξίες». Κατά πολύ διαφορετικό τρόπο και για πολύ διαφορετικούς συνδυασμούς αλληλεπίδρασης σε αυτές τις περιπτώσεις, ο στόχος είναι η δημιουργία τέτοιων συνθηκών για την επιλογή της επικοινωνίας, έτσι ώστε αυτές να λειτουργούν παράλληλα ως μέσο υποκίνησης, επομένως να μπορούν να διασφαλίσουν επαρκώς την τήρηση της πρότασης επιλογής» (Luhmann 1984, σ. 222). Σε σύνδεση με τη θέση της διαφοροποίησης της κοινωνίας σε υπο-συστήματα με ειδικές λειτουργίες θα επεξεργαστούμε κάποια από τα παρουσιασμένα συμβολικά γενικευμένα μέσα επικοινωνίας που ήδη παρουσιάστηκαν και θα τα εξηγήσουμε λεπτομερέστερα.

• Δράση και βίωμα

Με αυτή τη θεμελίωση της θεωρίας των κοινωνικών συστημάτων που στηρίζεται στη θεωρία της επικοινωνίας, ο Luhmann αποστασιοποιείται από τη συνήθη θεμελίωση της θεωρίας της δράσης. Σε σύνδεση με την έννοια της επικοινωνίας που αναφέρθηκε προηγουμένως πρέπει τώρα –προκειμένου να μπορέσουμε αργότερα να επιστρέψουμε σε αυτό το σημείο– να προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε ποια σημασία λαμβάνει η έννοια της δράσης στο πλαίσιο της θεωρίας των κοινωνικών συστημάτων αυτο-αναφοράς στον Luhmann. Μια εκτεταμένη αποσαφήνιση θα απαιτούσε θεωρητικές προϋποθέσεις, τις οποίες όμως δεν διαθέτουμε στο πλαίσιο μιας σύντομης εισαγωγής. Οι ακόλουθες διατυπώσεις μπορούν όμως να προσφέρουν μια εντύπωση για την πρόταση λύσης του Luhmann.

Αρχικά θα πρέπει να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας ότι η επικοινωνία αποτελεί την αναδυόμενη μονάδα τριών επιλογών: της πληροφορίας, της μετάδοσης και της κατανόησης. Κατά αυτό τον τρόπο είναι ξεκάθαρο ότι η επικοινωνία δεν μπορεί να είναι ίδια με τη δράση. Η πεποίθηση ότι οι κοινωνικές διαδικασίες αποτελούνται από δράσεις είναι μια απλούστευση, είναι μια απομείωση της περιπλοκότητας, η οποία όμως κρύβει πλεονεκτήματα αποφασιστικής σημασίας: Οι δράσεις μπορούν να παρατηρηθούν άμεσα και έτσι «... είναι πιο εύκολο να αναγνωριστούν και να αντιμετωπιστούν ως επικοινωνίες» (Luhmann 1984, σ. 232). Μπορούν να καταλογιστούν σε μεμονωμένα άτομα και κατά αυτό τον τρόπο μπορούν να κατανεμηθούν ευθύνης. Μέσω των δράσεων και μόνο συνδέονται οι κοινωνικές διαδικασίες με μια χρονική συνέχεια, η οποία, σε αντίθεση με την επικοινωνία, δεν μπορεί πλέον να γίνει αναστρέψιμη. Αυτή η απλούστευση που εντοπίζεται στη χρήση της έννοιας της δράσης χρησιμοποιείται τώρα από τα ίδια τα κοινωνικά συστήματα. Τα συστήματα αυτά παρατηρούν και περιγράφουν τον εαυτό τους ως συστή-

ματα δράσης. (Η αυτο-παρατήρηση και η αυτο-περιγραφή είναι έννοιες που ο Luhmann παρέλαβε από τη γενική συστημική θεωρία και τις μετέφερε στη θεωρία των κοινωνικών συστημάτων.) Ας αφήσουμε τον ίδιο τον Luhmann να μας απαντήσει στο ερώτημα της διαφοράς ανάμεσα σε επικοινωνία και δράση: «Εντοπίζω το πρόβλημα στο γεγονός ότι η επικοινωνία και η δράση στην πράξη δεν μπορούν να διαιρεθούν (αλλά μπορούν να διαχωριστούν) και ότι σχηματίζουν μια σχέση, η οποία μπορεί να εννοηθεί ως απομείωση της ίδιας τους περιπλοκότητας. Η θεμελιώδης κοινωνική διαδικασία, η οποία συντίθεται ως μια ιδιαίτερη πραγματικότητα, είναι μια επικοινωνιακή διαδικασία. Αυτή η διαδικασία όμως πρέπει, προκειμένου να μπορεί να ρυθμίσει η ίδια τον εαυτό της, να απομειωθεί σε δράσεις, να αποσυντεθεί σε δράσεις. Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα κοινωνικά συστήματα δεν οικοδομούνται από δράσεις, ωσάν αυτές οι δράσεις να παράγονται λόγω της οργανικής-ψυχικής σύνθεσης του ανθρώπου και ωσάν να μπορούν να υπάρξουν από μόνες τους, αλλά διαιρούνται σε δράσεις και κερδίζουν μέσω αυτής της μείωσης κάποιες βάσεις σύνδεσης για τις περαιτέρω επικοινωνιακές πορείες» (Luhmann 1984, σ. 193).

Το βίωμα μπορεί κατά κάποιον τρόπο να εννοηθεί ως μια έννοια που συμπληρώνει την έννοια της δράσης. Εάν οι δράσεις συντίθενται μέσω διαδικασιών καταλογισμού από επιλογές σε συστήματα (π.χ. άτομα), τότε στο βίωμα οι επιλογές καταλογίζονται στο περιβάλλον. Αυτό έχει συνέπειες για τις περαιτέρω λειτουργίες (π.χ. δράσεις), καθώς με αυτό αποσαφηνίζεται ότι προσανατολίζονται σε ακραία αίτια.

• Νόημα

Ορίσαμε αρχικά τα κοινωνικά συστήματα ως συστήματα βάσει νοήματος επικοινωνιών. Κατά την περιγραφή των επικοινωνιών ως «θεμελιώδη μικρά μέρη» των κοινωνικών συστημάτων και έτσι ως βάση για την αυτοποίησή τους, προϋποθέσαμε ήδη στην ουσία μια βασική έννοια της κοινωνιολογίας του Luhmann, της οποίας η αποσαφήνιση πρέπει τώρα να επαναληφθεί: η έννοια του νοήματος. Θα ήταν εύλογο σε αυτό το σημείο να επιχειρήσουμε απλώς έναν ορισμό του νοήματος. Κάτι τέτοιο όμως θα συναντούσε σημαντικές δυσκολίες. Μπορεί βεβαίως το νόημα να αποτελεί μια κεντρική έννοια στα περισσότερα κοινωνιολογικά μοντέλα –ιδιαίτερα συνδεδεμένα με αυτό είναι τα ονόματα των Max Weber και Alfred Schütz–, στα εκάστοτε θεωρητικά πλαίσια όμως η εισαγωγή του νοήματος συνδέεται με πολύ διαφορετικούς τρόπους. Ας προσεγγίσουμε το πρόβλημα από την πλευρά της κατανόησης της καθημερινότητας εξετάζοντας για άλλη μία φορά το παράδειγμα του άνδρα που πηγαίνει στο μπαρ για να παραγγείλει μια μπύρα. Κατά πάσα πιθανότητα όποιος βρεθεί μπροστά σε αυτό το παράδειγμα θα κάνει πολλές συνδέσεις: «Γιατί να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά μια μπύρα σε αυτό το παράδειγμα; Και εγώ δεν κάλεσα, παρεμπιπτόντως, κάποιον στο σπίτι που μπορεί να ήθελε μια μπύρα, καθώς εγώ δεν είχα κάποια στο σπίτι; και τι γίνεται με τη σάουνα στην τηλεοπτική διαφήμιση για μια συγκεκριμένη μπύρα (της οποίας η μάρκα στο δικό μας συγκεκριμένο καλύτερα να μην αναφερθεί); για σήμερα το βράδυ είναι μάλλον αργά· αλλά είναι λίγο εκνευριστικό ότι το άτομο αυτό πρέπει να είναι άνδρας· έτσι προκαθορίζονται συνήθιστα κάποιοι τρόποι συμπεριφοράς που αναφέρονται στο φύλο· να κάτι που είναι συνηθισμένο για ένα παράδειγμα από μια συνεισφορά σχετικά με τη συστημική θεωρία...» Τέτοιες αλλά και διαφορετικές συνδέσεις μπορεί να «έρθουν στο μυαλό» ενός

αναγνώστη/μιας αναγνώστριας. Με αυτό το παράδειγμα μπορεί να απεικονιστεί επαρκώς η ακόλουθη περιγραφή του νοήματος: «Το φαινόμενο του νοήματος εμφανίζεται με τη μορφή ενός πλεονάσματος παραπομπών για περαιτέρω δυνατότητες βιώματος και δράσης. Κάτι βρίσκεται στο ορατό πεδίο, στο επίκεντρο των προθέσεων, και άλλα επισημαίνονται περιθωριακά ως ένας ορίζοντας για ένα "περαιτέρω" του βιώματος και της δράσης. Όλα όσα εναπόκεινται στις προθέσεις διατηρούν σε αυτή τη μορφή τον κόσμο στο σύνολό του ανοιχτό, επομένως εγγυώνται πάντα και την τρέχουσα κατάσταση του κόσμου με τη μορφή της προσβασιμότητας. Η ίδια η παραπομπή υλοποιείται ως θέση της πραγματικότητας, αλλά δεν αναφέρεται μόνο σε κάτι πραγματικό (π.χ. υποθετικά πραγματικό), αλλά και σε κάτι πιθανό (κατά συνθήκη πραγματικό) και αρνητικό (απίθανο, αδύνατο)» (Luhmann 1984, σ. 93). Το πλεόνασμα παραπομπών σε άλλες δυνατότητες είναι όμως ένα μόνο χαρακτηριστικό του νοήματος. Ένα περαιτέρω χαρακτηριστικό συνδέεται με το εξής: Δεν μπορούν όλες οι πιθανότητες να αναληφθούν στη μορφή με την οποία κατασκευάστηκαν ή υλοποιήθηκαν ως αντικείμενα περαιτέρω σκέψεων ή επικοινωνιών. «Επομένως η μορφή του νοήματος αναγκάζει μέσω της δομής των παραπομπών της το επόμενο βήμα προς την επιλογή» (Luhmann 1984, σ. 94).

Με αυτές τις σκέψεις προσδιορίζεται η λειτουργία του νοήματος από το γεγονός ότι η υψηλή περιπλοκότητα συνειδητοποιείται και στην περίπτωση των κοινωνικών συστημάτων και διατηρείται ως διαθέσιμη για επικοινωνίες: «Το νόημα λειτουργεί στο μεταξύ αφενός με το ότι αυτές οι λειτουργίες δεν μπορούν να εξαλείψουν την περιπλοκότητα, αλλά θέλουν να την αναζωογονήσουν με τη χρήση νοήματος. Η ολοκλήρωση των λειτουργιών δεν οδηγεί στη συρρίκνωση του κόσμου. Μόνο μέσα στον κόσμο μπορεί να μάθει κανείς να προσαρμόζεται ως σύστημα με μια επιλογή από πιθανές δομές. Από την άλλη, κάθε νόημα αναδιατυπώνει έναν εξαναγκασμό επιλογής που υποδηλώνεται σε υπέρτατη περιπλοκότητα και κάθε συγκεκριμένο νόημα καταρτίζεται από το γεγονός ότι προτείνει συγκεκριμένες δυνατότητες σύνδεσης ενώ καθιστά κάποιες άλλες αδύνατες ή δύσκολες ή εκτεταμένες ή και (προσωρινά) τις απορρίπτει» (Luhmann 1984, σ. 94).

Για το νόημα μπορούν να παρατεθούν και σημαντικά χαρακτηριστικά της αυτο-αναφοράς: Καμία μεμονωμένη πρόθεση νοήματος δεν μπορεί να υπάρξει από μόνη της, αλλά απαιτεί ένα δίκτυο αναδρομικά εκτυλισσόμενων στοιχείων για την αναπαραγωγή με την έννοια της προαναφερθείσας δομής παραπομπών. Ένα περαιτέρω χαρακτηριστικό αυτο-αναφοράς είναι η λειτουργική κλειστή φύση της δημιουργίας συστημάτων. Το νόημα μπορεί να υποδηλώνει μόνο το νόημα. Ακόμη και οι αρνήσεις του νοήματος μπορούν να επιτευχθούν και πάλι μόνο μέσω του νοήματος. Η απουσία νοήματος είναι αδύνατη για τα νοηματικά συστήματα, αυτό που χαρακτηρίζεται ως τέτοιο έχει με τη σειρά του και το ίδιο νόημα. Συνεπώς, κάτι που δεν έχει νόημα δεν μπορεί να βιωθεί από συστήματα επεξεργασίας νοήματος. Με τη διαπίστωση του λειτουργικού κλειστού χαρακτήρα τίθεται το ερώτημα της σχέσης προς ένα περιβάλλον ή ακόμη πιο δύσκολο είναι το ερώτημα της σχέσης μεταξύ δύο λειτουργικά κλειστών συστημάτων, επομένως το ερώτημα του ανοίγματος και της περιβαλλοντικής επαφής των συστημάτων επεξεργασίας νοήματος.

Το κλειδί για την κατανόηση της απάντησης σε αυτό το ερώτημα εντοπίζεται στο ότι κατά τη διαδικασία που ακολουθεί το νόημα, συντίθεται μια διάκριση η οποία έχει ήδη περιγραφεί: ένα αντικείμενο πρόθεσης, κάτι πραγματικά δεδομένο και το πλεόνασμα

παραπομπών σε άλλες δυνατότητες, συνοπτικά: το δεδομένο και το πιθανό. Αυτή η διαφορά είναι το σημείο εκκίνησης της ειδικής νοηματικής επεξεργασίας των πληροφοριών. Κάθε επεξεργασία πληροφορίας βασίζεται σε μια διαφορά (διάκριση), η οποία πρέπει να γίνει κατανοητή αποκλειστικά ως εσωτερική του συστήματος, ανάμεσα σε μια κατάταξη σε μια από τις δύο πλευρές της διάκρισης. Ας πάρουμε για παράδειγμα τη διάκριση ανάμεσα στο όμορφο και το άσχημο. Είναι προφανές ότι αυτή η διάκριση δεν αποτελεί διάκριση του ίδιου του κόσμου, αλλά διάκριση ενός παρατηρήσιμου συστήματος, όπως ενός επισκέπτη σε μια γκαλερί. Με βάση (επίσης εσωτερικά προς το σύστημα) κριτήρια, ο επισκέπτης αυτός κατατάσσει την εικόνα σε μια δική του έκφραση των «μεταβλητών διττής αξίας». Με τη δημιουργία μιας διαφοράς και μιας οδηγίας κατάταξης ένα σύστημα αποκομίζει τη δυνατότητα πρόσληψης του εξωτερικού κόσμου ως πληροφορίας, δηλαδή τη δυνατότητα να «δει» αυτές τις πληροφορίες. Η βασική διαφορά των νοηματικών συστημάτων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για σκοπούς επεξεργασίας των πληροφοριών είναι η διαφορά δεδομένου και πιθανού. Από τη διαφορά αυτή διαφοροποιείται ένα περίπλοκο σύστημα περαιτέρω διαφορών. «Αυτή η βασική διαφορά, η οποία αναπαράγεται αναγκαστικά σε κάθε νοηματική ζωή, προσφέρει πληροφοριακή αξία σε όλα τα βιώματα. Με τη συνέχεια της χρήσης του νοήματος διαπιστώνεται ότι συμβαίνει αυτό και όχι το άλλο, ότι συνεχίζει κανείς να βιώνει, να επικοινωνεί, να δρα με αυτόν και όχι με τον άλλον τρόπο, ότι η υιοθέτηση συγκεκριμένων περαιτέρω δυνατοτήτων αποδεικνύεται ως καλή ή κακή. Η βασική διαφορά ανάμεσα στην πραγματικότητα και στον ορίζοντα των δυνατοτήτων είναι εκείνη που καθιστά δυνατή την εκ νέου διαφοροποίηση των διαφορών μεταξύ των ανοιχτών δυνατοτήτων, τον προσδιορισμό τους, την τυποποίησή τους, τη σχηματοποίησή τους και την αποκόμιση στη συνέχεια πληροφοριακής αξίας για την ενημέρωση που ακολουθεί. Διάφορα δεδομένα, όπως λέξεις, τύποι, έννοιες, εισάγονται σε αυτή τη βάση προκειμένου να οργανώσουν τις διαφορές. Λειτουργούν ως αισθητήρες που ξεκαθαρίζουν τι αποδεικνύεται ορθό σε αντίθεση με κάποιο άλλο, και έπειτα φυσικά διαφυλάσσουν το αποδεδειγμένο καλό και το αναπαράγουν» (Luhmann 1984, σ. 111 κ.έ.).

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι το νόημα διευκολύνει μια διαδικασία συνέχειας πληροφοριών σύμφωνα με τις διαφορές που δεν υπάρχουν έτοιμες στον κόσμο, αλλά παράγονται αυτοποιοτικά από το ίδιο το νόημα. Επίσης πρέπει να συγκρατήσουμε ότι μια πληροφορία δεν μπορεί να γίνει κατανοητή απλώς ως μια εισροή από έναν εξωτερικό κόσμο σε ένα σύστημα, αλλά ως ένα γεγονός μέσω του οποίου μεταβάλλεται αυτο-αναφορικά μια κατάσταση ενός συστήματος. Είναι μια «... επιλογή από ένα πλέγμα δυνατοτήτων, την οποία επινοεί το σύστημα από μόνο του και τη θεωρεί σχετική...» (Luhmann 1984, σ. 104), παρόλο που μπορεί να φαίνεται για το ίδιο το σύστημα ως επιλογή του περιβάλλοντος, η οποία απλώς πρέπει να «βιωθεί» και να μην «αποκτηθεί δραστικά».

• Δομή

Ας επιστρέψουμε για άλλη μια φορά στον ορισμό των κοινωνικών συστημάτων. Τα κοινωνικά συστήματα είναι **συστήματα** επικοινωνίας μέσω νοήματος. Με την αποσαφήνιση του όρου «επικοινωνία» ως θεμελιώδους μονάδας και του «νοήματος» ως ενός μέσου αυτο-αναφοράς της διαδικασίας βάσει διαφορών, το μόνο ερώτημα που μένει ανοιχτό

είναι το πώς από αυτή τη διαδικασία προκύπτουν τα συστήματα ή, διατυπωμένο στη γλώσσα του Luhmann, πώς μπορούν τα θεμελιώδη επικοινωνιακά δεδομένα με βάση το νόημα «να σχηματίσουν διαδικασίες με ταξινομημένη και διαφοροποιημένη επιλεκτικότητα» (Luhmann 1984, σ. 224). Αυτό μας οδηγεί στην έννοια της δομής και κατά αυτό τον τρόπο και στο ερώτημα της αυτο-οργάνωσης των κοινωνικών συστημάτων.

Από τις αναφορές μέχρι τώρα θα έπρεπε να είναι ξεκάθαρο ότι οι δομές στη θεωρία του Luhmann δεν αποτελούν προϋπόθεση για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων, ότι αυτή η θεωρία με αυτή την έννοια δεν είναι **στρουκτουραλιστική** (σύγκρινε κυρίως το κεφάλαιο περί στρουκτουραλισμού). Μια δράση μπορεί εντέλει να μην εξηγηθεί αναλυτικά μέσω μιας πολιτισμικής διαμόρφωσης, επομένως σε σχέση με προκαθορισμένες δομές. Η θεωρία ξεκινά με πιο αφηρημένο τρόπο και συμπεριλαμβάνει τη δομή στην ίδια την εξήγηση. Στη συνέχεια όμως, με τις μέχρι στιγμής διατυπώσεις έχει παρουσιαστεί μόνο ότι η επικοινωνία συνδέεται αυτοποιοτικά με την επικοινωνία (και η δράση με τη δράση) αλλά αυτό θα μπορούσε να γίνει εντελώς τυχαία (μέσω εντροπίας). Αυτό φυσικά δεν αντιστοιχεί σε καμία περίπτωση στην εμπειρία μας. Οι συνομιλίες, όσο πηγαία και ασυντόνιστα και να κυλάνε, επικεντρώνονται μολαταύτα σε συγκεκριμένα θέματα. Οι δράσεις στην κοινωνία μας είναι επίσης ταξινομημένες με ιδιαίτερα περίπλοκο τρόπο. Τα κοινωνικά συστήματα αποδεικνύουν σύμφωνα με την εμπειρία μας επομένως ένα υψηλό ποσοστό τάξης (αντετροπία). Τα στοιχεία δεν συνδέονται τυχαία με άλλα στοιχεία. Ο περιορισμός –για την ακρίβεια, η επιλογή του περιορισμού των σχέσεων που επιτρέπονται σε ένα σύστημα μεταξύ των στοιχείων– χαρακτηρίζεται από την έννοια της **δομής**.

Μπορούμε τώρα να εξειδικεύσουμε αυτή την έννοια της δομής στις επικοινωνίες. Ο περιορισμός των συνδέσιμων επικοινωνιών προκαθορίζεται μέσω επιλεγμένων θεμάτων. Τα θέματα είναι απομειώσεις του νοήματος, τα οποία από τη μεριά τους χαρακτηρίζουν ως «πλήρεις νοήματος» τις συνεισφορές πληροφορίας και έτσι είτε τις καθιστούν εφικτές είτε τις αποκλείουν. Το σύνολο των θεματικών αποθεμάτων μιας κοινωνίας, επομένως το σύνολο των δομών των επικοινωνιακών διαδικασιών, αποτελεί τον **πολιτισμό** της. Τα μέρη του πολιτισμού που θεωρούνται πολύτιμα χαρακτηρίζονται από τον Luhmann ως **σημασιολογίες**. Ένα παράδειγμα θα ήταν η τυπική για την κοινωνία μας σημασιολογία της αγάπης ως πάθους για τη δημιουργία σεξουαλικών σχέσεων, δηλαδή οιαδήποτε πολιτισμικών υποδείξεων υπό τη μορφή οδηγιών που καθορίζουν ποια συναισθήματα και με ποιον τρόπο μπορούν αυτά να εκφράζονται, να προσδοκούνται, να απαιτούνται ή να καταπιέζονται ως μη αποδεκτά και να απορρίπτονται σε σύνδεση με την προσωπική δράση και το βίωμα.

Εάν δεν εξειδικεύσουμε την έννοια της δομής στις επικοινωνίες αλλά στις δράσεις, επομένως στο ερώτημα πώς οι δράσεις περιορίζονται στη δικτύωσή τους, τότε θα συναντήσουμε την έννοια της **προσδοκίας**. Στην παραδοσιακή κοινωνιολογία αυτή η έννοια έχει σημασία για τον ορισμό των νορμών και των συμπλεγμάτων νορμών. Ένας ρόλος μπορεί να οριστεί ως ένα σύνολο προσδοκιών συμπεριφοράς για τον κάτοχο μιας θέσης. Με αυτό συνδέεται η ερμηνεία της συστημικής θεωρίας του Luhmann. Οι προσδοκίες σημαίνουν έναν περιορισμό του περιθωρίου δυνατότητας, όπου οι περιορισμοί δεν πρέπει να γίνουν κατανοητοί μονόπλευρα ως περιορισμοί της συμπεριφοράς, αλλά

ως περιορισμοί της ίδιας της προσδοκίας. Η περίπτωση της απογοήτευσης μπορεί να οδηγήσει και σε μια διαδικασία μάθησης, η οποία αποτελείται από το συμπέρασμα για τις αντίστοιχες συνέπειες και από την ανάλογη μετατροπή των προσδοκιών.

• Περιβάλλοντα κοινωνικών συστημάτων

Τα κοινωνικά συστήματα, όπως υποστηρίξαμε, είναι συστήματα αυτο-αναφοράς, τα οποία παράγουν μόνο τους τα στοιχεία και τις δομές τους. Κατά αυτό τον τρόπο μπορούν να χαρακτηριστούν ως λειτουργικά κλειστά συστήματα. Τώρα πρέπει να εξετάσουμε το ερώτημα που αφορά το ποια σχέση έχουν τα κοινωνικά συστήματα με το περιβάλλον τους, πώς δημιουργείται αυτό το περιβάλλον και πώς μπορούν να δημιουργηθούν οι επαφές μεταξύ συστήματος και περιβάλλοντος. Παρόλο που τα κοινωνικά συστήματα είναι συστήματα αυτο-αναφοράς, δεν μπορούμε να συνάγουμε από αυτό ότι το περιβάλλον τους αποτελεί μόνο μια υπολειμματική κατηγορία άνευ σημασίας. Τουναντίον, ένα σύστημα μπορεί να αναπτύξει την ταυτότητά του μόνο σε διαφορά με το περιβάλλον του και έτσι η συμπεριφορά του προς το περιβάλλον αποτελεί συνθετική αξία για τη δημιουργία του. Ένα σημαντικό θεωρητικό σημείο εκκίνησης για τις περαιτέρω σκέψεις μας αποτελεί το γεγονός ότι το περιβάλλον ενός συστήματος είναι πάντοτε πολύ πιο περίπλοκο απ' ό,τι το ίδιο το σύστημα. Κατά την αυτοποιοτική σύνθεση των αναδυόμενων στοιχείων ενός συστήματος, η περιπλοκότητα του «υλικού» από το οποίο είναι φτιαγμένα αυτά τα στοιχεία αποτελεί προϋπόθεση για το σύστημα. Το σύστημα συνεχίζει να εργάζεται μαζί με τα στοιχεία του και «δεν προσέχει πια την περιπλοκότητα που καθιστά εφικτή τη δημιουργία των στοιχείων» και έτσι τη μετατρέπει σε περιβάλλον του συστήματος. Αυτή η κατάσταση πραγμάτων μπορεί ίσως να γίνει πιο ξεκάθαρη αν χρησιμοποιούσαμε το παράδειγμα του χειρισμού αλλοποιοτικών συστημάτων (ξένης παραγωγής), π.χ. κατά τον χειρισμό ενός Η/Υ. Εάν κάποιος χρησιμοποιεί έναν υπολογιστή στο επίπεδο ενός προγράμματος, τότε μπορεί να το κάνει αυτό χωρίς να γνωρίζει πώς γράφτηκε το εν λόγω πρόγραμμα, παρόλο που αυτό αποτελεί προϋπόθεση για τη δυνατότητα χρήσης του προγράμματος και σε καμία περίπτωση δεν είναι άνευ σημασίας. Αυτή τη σκέψη μπορούμε να την εφαρμόσουμε σε οποιοδήποτε επίπεδο της χρήσης Η/Υ. Η διαφορά με τα συστήματα αυτο-αναφοράς εντοπίζεται μόνο στο ότι ο υπολογιστής δεν έχει παραγάγει ο ίδιος τα «επίπεδα δημιουργίας» του και δεν τα χρησιμοποιεί και ο ίδιος. Κατά τη δημιουργία συστήματος, επομένως, δημιουργείται αναγκαστικά και ταυτόχρονα ένα περιβάλλον του συστήματος, του οποίου η αδιανόητη περιπλοκότητα μπορεί να χρησιμοποιείται, αλλά στο επίπεδο της δημιουργίας στοιχείων προς το παρόν μειώνεται. Σε αυτό το στάδιο της εξέλιξης, το περιβάλλον είναι ακόμη άμορφο, είναι «σε τελική ανάλυση» όλα αυτά που δεν είναι το σύστημα. Η διαφοροποίηση του περιβάλλοντος για ένα σύστημα συνδέεται τώρα με τη διαφοροποίηση και τη δημιουργία δομής του ίδιου του συστήματος. Ένα σύστημα δεν θα μπορούσε να αντιδράσει σε ένα περιβάλλον που θα παρέμενε άμορφο. Θα βρισκόταν τυφλά στο έλεος του περιβάλλοντος. Ένα σύστημα πρέπει να βιώνει διαφοροποιημένα το περιβάλλον του προκειμένου με αυτό τον τρόπο να λαμβάνει πληροφορίες και να μπορεί να τις επεξεργαστεί. Όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των κοινωνικών συστημάτων, έχουμε εισαγάγει ήδη σε γενικές γραμμές κατά την εξήγηση των ιδιοτήτων του

νόημα το εξής: την οικοδόμηση εσωτερικών προς το σύστημα σχημάτων διαφοράς, διακρίσεων, μέσω των οποίων ο χειρισμός δίνει τη δυνατότητα στο κοινωνικό σύστημα να παρατηρεί το περιβάλλον του (και τον εαυτό του). Όσο πιο περίπλοκα και διαφοροποιημένα είναι τα σχήματα διαφοράς, τόσο πιο διαφοροποιημένα μπορεί να δει ένα σύστημα το περιβάλλον του.

Τι αποτελεί τώρα το περιβάλλον του κοινωνικού συστήματος; Το ίδιο δεν είναι κάποιο ευρύτερο σύστημα με την έννοια μιας μονάδας ικανής για λειτουργία, περιλαμβάνει όμως μια πληθώρα από (και αυτοποιητικά) συστήματα (π.χ. βιολογικά και ψυχικά συστήματα), τα οποία έχουν διαφορετική σημασία για το κοινωνικό σύστημα. Η οικοδόμηση ενός κοινωνικού συστήματος, όπως αυτή ανακατασκευάζεται στη θεωρία του Luhmann, ξεκινά από τις επικοινωνίες ως θεμελιώδεις μονάδες. Μπορεί να κατηγορήσει κανείς μια τέτοια θεωρία –πράγμα το οποίο συνέβη σε αρκετές περιπτώσεις– ότι είναι μια απάνθρωπη θεωρία, επειδή επινοεί μια κοινωνία χωρίς ανθρώπους. Η κατανόηση της καθημερινότητας και οι παραδοσιακές θεωρίες, που όμως εξακολουθούν να εκπροσωπούνται, προτείνουν τη θεώρηση των υποκειμένων ή ατόμων (το άτομο σημαίνει αδιαίρετο σύμφωνα με τη λατινική ρίζα της λέξης) ως τα μικρότερα αδιαίρετα στοιχεία των κοινωνικών συστημάτων. Στη θεωρία του Luhmann, οι συγκεκριμένοι άνθρωποι, καθώς και οι οργανικές και ψυχικές τους ιδιότητες, ανήκουν στο περιβάλλον του κοινωνικού συστήματος, όπως στη θεωρία της δράσης του Parsons. Αυτό δεν υποδηλώνει σε καμία περίπτωση ότι οι άνθρωποι είναι ασήμαντοι τόσο για τους ίδιους όσο και για τα κοινωνικά συστήματα. Αντίθετα, η θεωρία των συστημάτων αυτο-αναφοράς επιτρέπει μια πολύ πιο διαφοροποιημένη και κατάλληλη θεώρηση της συμπεριφοράς των οργανικών, ψυχικών και κοινωνικών συστημάτων και της σημασίας που έχουν το ένα για το άλλο.

Τα οργανικά, ψυχικά και κοινωνικά συστήματα επηρεάζουν το ένα το άλλο κατά την οικοδόμησή τους. Για αυτό το φαινόμενο μπορεί κανείς να επιτύχει εύκολα τη συναίνεση. Πιο δύσκολο είναι να επιτευχθεί μια συμφωνία σχετικά με το πώς συμβαίνει αυτό. Από την πλευρά της αυτο-αναφορικής συστημικής θεωρίας, πρόκειται εδώ για σχέσεις μεταξύ των αυτοποιητικών συστημάτων.

Ο Luhmann χρησιμοποιεί τον όρο της *αλληλοδιείσδυσης* για να περιγράψει το φαινόμενο κατά το οποίο τα συστήματα προσφέρουν το ένα στο άλλο την περιπλοκότητά τους για να οικοδομηθεί το εκάστοτε άλλο σύστημα και έτσι επηρεάζουν αμοιβαία τη δημιουργία των δομών τους. Όμως δεν συνενώνονται. Στην περίπτωση των ψυχικών και κοινωνικών συστημάτων, χρησιμοποιούν βέβαια το ίδιο μέσο, δηλαδή το νόημα, αλλά τα στοιχεία που συντίθεται από αυτό ακολουθούν τη δική τους εκάστοτε αυτοποιητική λογική, τη δική τους επιλεκτικότητα και δυνατότητα σύνδεσης. Η αυτονομία των συμμετεχόντων συστημάτων επομένως δεν χάνεται μέσω της αλληλοδιείσδυσης και τα συστήματα παραμένουν περιβάλλοντα το ένα για το άλλο. Μια πρώτη αποσαφήνιση αυτών των αφηρημένων σκέψεων μπορεί να επιτευχθεί αν εξετάσουμε την εμπειρικά πολλαπλά αποδεδειγμένη σύνδεση ανάμεσα στην περιπλοκότητα των ψυχικών και κοινωνικών συστημάτων. Οι άνθρωποι με απλά και άκαμπτα (π.χ. αυταρχικά) στοιχεία χαρακτήρα δυσκολεύονται εξαιρετικά στο να προσαρμοστούν σε περίπλοκες και πιο ευέλικτες (πιο ελεύθερες) κοινωνίες. Αντίστοιχα, μπορεί κανείς να βρει άκαμπτες δομές σε κοινωνικά συστήματα που εξαρτώνται από ψυχικά συστήματα με περιορισμένη περι-

πλοκότητα. Αυτό ισχύει τόσο για τον μακρο-κοινωνικό τομέα, όπως δείχνουν οι μελέτες σχετικά με τον αυταρχικό χαρακτήρα σε αυταρχικές κοινωνίες, όσο και για τον μικρο-κοινωνικό τομέα, όπως οι ομάδες εργασίας ή οι οικογένειες. Οι σύγχρονες περίπλοκες κοινωνίες προϋποθέτουν περίπλοκα ψυχικά συστήματα και αντιστρόφως ανάλογα, έτσι ώστε μπορούμε να μιλάμε για μια κοινή εξέλιξη των ψυχικών και κοινωνικών συστημάτων. Έτσι όμως έχουμε καταλήξει και πάλι στο αρχικό μας ερώτημα σχετικά με το πώς μπορεί να δημιουργηθεί η ικανότητα σύνδεσης διαφορετικών ειδών αυτοποίησης, επομένως πώς ένα σύστημα μπορεί να χρησιμοποιήσει την περιπλοκότητα ενός άλλου συστήματος για την ίδια του την οικοδόμηση.

Η απάντηση για τα κοινωνικά και ψυχικά συστήματα βρίσκεται στο κοινό μέσο του «νόημα» και στη δυνατότητα χρήσης του κατά τη διάρκεια δυαδικών σχηματισμών. Μέσω των νοηματικών δυαδικών σχηματισμών, και τα δύο συστήματα μπορούν να χρησιμοποιήσουν το ίδιο σχήμα διαφοράς προκειμένου να επεξεργαστούν πληροφορίες που προσφέρονται από περίπλοκες λειτουργίες του εκάστοτε άλλου συστήματος. Ένα παράδειγμα για αυτό είναι οι νόρμες, οι οποίες κατατάσσουν τις δράσεις στον δυαδικό σχηματισμό συμμόρφωσης και απόκλισης. Από πλευράς του κοινωνικού συστήματος, η περιπλοκότητα ενός ψυχικού συστήματος που υπάγεται σε μια δράση μειώνεται σε μια περιπλοκότητα των δύο εκφράσεων και έτσι γίνεται διαθέσιμη για περαιτέρω όμοιες συνδέσεις. Από πλευράς ενός ψυχικού συστήματος, αυτό σημαίνει ότι εξαιρετικά περίπλοκες κοινωνικές καταστάσεις επιφέρουν στο σχήμα τήρηση των νορμών και απόκλιση, π.χ. δομούνται η επιτυχία και η αποτυχία, η αποδοχή και η απόρριψη μέσω του σχήματος νόρμας. Τα κοινωνικά και ψυχικά συστήματα, τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργήσουν μόνο με αυτό το σχήμα, θα ήταν, όπως μπορεί κανείς εύκολα να φανταστεί, εξαιρετικά περιορισμένα. Ως περαιτέρω παράδειγμα ο Luhmann εισάγει την ηθική, μέσω της οποίας η περιπλοκότητα των σχέσεων εισάγεται στον δυαδικό σχηματισμό σεβασμός/περιφρόνηση.

Έναν ειδικό τομέα αλληλοδιείσδυσης, ο οποίος διατηρεί έναν βασικό εννοιολογικό χαρακτήρα για την κοινωνιολογία και πάνω στον οποίο καθιερώθηκε ένας αρκετά ευρύς ερευνητικός κλάδος, αποτελεί η κοινωνικοποίηση. Ενόψει της θεωρίας των συστημάτων αυτο-αναφοράς και με τη βοήθεια της έννοιας της αλληλοδιείσδυσης, προκύπτουν τώρα ερωτήματα και απαντήσεις που αναιρούν την παραδοσιακή θεωρία της κοινωνικοποίησης σε βασικά σημεία.

Η *κοινωνικοποίηση* μπορεί τώρα να οριστεί ως η διαδικασία «... που σχηματίζει το ψυχικό σύστημα και την ελεγχόμενη εξ αυτού σωματική συμπεριφορά του ανθρώπου μέσω της αλληλοδιείσδυσης» (Luhmann 1984, σ. 326). Όπως και η παραδοσιακή επικοινωνιακή θεωρία, έτσι και η παραδοσιακή θεωρία της κοινωνικοποίησης εργάζεται με τη μηχανιστική μεταφορά της μετάδοσης. Τα νοηματικά και συμπεριφοριστικά σχήματα μιας κοινωνίας, εν συντομία ο πολιτισμός, μεταδίδονται κατά αυτή την έννοια από τη μία γενιά στην επόμενη. Αυτή η αντίληψη αντιστοιχεί μάλλον εν μέρει στην εμπειρία και δεν είναι εντελώς λανθασμένη, παρ' όλα αυτά όμως έχει περιορισμένη προοπτική. Χάρη σε αυτήν μπορεί να εξηγηθεί πρακτικά μόνο η επιτυχημένη κοινωνικοποίηση. Για την εξήγηση αποκλίνουσας συμπεριφοράς πρέπει να εισαχθούν συμπληρωματικές θεωρίες, και ακόμη πιο δύσκολο είναι στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης να επεξεργα-

στεί κανείς το γεγονός ότι ακριβώς η επιτυχημένη κοινωνικοποίηση, αν με αυτή εννοούμε μόνο την επιτυχημένη μεταφορά των πολιτισμικών σχημάτων και της αντίστοιχα προσαρμοσμένης συμπεριφοράς, δημιουργεί δυστυχισμένους –αν θέλετε, «νευρωτικούς»– ανθρώπους. Με τη βοήθεια της έννοιας της αλληλοδιείσδυσης, μπορούμε τώρα να εξετάσουμε την κοινωνικοποίηση λαμβάνοντας υπόψη τα παρακάτω σημεία:

Τα ψυχικά συστήματα ακολουθούν τη δική τους αυτοποίηση και αυτο-οργάνωση, και για τον λόγο αυτό η κοινωνικοποίηση πρέπει να εννοηθεί θεμελιωδώς ως αυτο-κοινωνικοποίηση. Τα ψυχικά συστήματα μπορούν όμως να διαθέσουν την περιπλοκότητα των κοινωνικών συστημάτων μέσω σχημάτων διαφοράς, την οποία «... μπορούν να κατατάξουν στο περιβάλλον και να τη χρησιμοποιήσουν αναφορικά με τα ίδια – για παράδειγμα: Η στοργή ή η αποτροπή ενός προσώπου αναφοράς, η κατανόηση ή η μη κατανόηση, η συμμόρφωση ή η απόκλιση, η επιτυχία ή η αποτυχία... Στα σχήματα διαφοράς υπάρχει μια προκαταβολική απόφαση σχετικά με τις μετέπειτα πιθανές επιλογές. Ήδη αυτή η προ-απόφαση και όχι μόνο η επιλογή έχει μεγάλη σημασία για τη διαδικασία κοινωνικοποίησης. Μια κοινωνικοποίηση που υπόκειται μόνο σε συνθήκες στοργής/αποτροπής πρέπει –παρόλη την αγάπη!– να αποδειχθεί εξαιρετικά φτωχή και αναγκαστικά να οδηγήσει στην επίτευξη ελευθερίας και αυτονομίας μόνο σε περίπτωση ενεργοποίησης της αποτροπής, και αυτό στην καλύτερη περίπτωση» (Luhmann 1984, σ. 327 κ.έ.).

Αυτό σημαίνει, επομένως, ότι η επεξεργασία της πληροφορίας –και για την κοινωνικοποίηση έχει για τον λόγο αυτό μεγάλη σημασία η οικοδόμηση προσδοκιών– είναι σε μεγάλο βαθμό ήδη αποφασισμένη μέσω των χρησιμοποιηθέντων σχημάτων διαφοράς και φυσικά και από το «... ποια αξία του σχήματος μετατρέπεται σε κυρίαρχη εμπειρία – αν για παράδειγμα κυρίαρχη εμπειρία είναι η εμπειρία της κατανόησης ή η εμπειρία της μη κατανόησης, η ελπίδα για επιτυχία που στηρίζεται σε προηγούμενες εμπειρίες ή ο φόβος της αποτυχίας, η δυνατότητα να προκαλέσει κανείς στοργή ή η εμπειρία μιας ανεξάρτητης από την προσωπική συμπεριφορά αποτροπής, επομένως μιας αποτροπής που δεν είναι διαθέσιμη. Κάθε σχήμα, εάν εξεταστεί ξεχωριστά, αυξάνει την πιθανότητα μιας συσσώρευσης εμπειριών κοινωνικοποίησης είτε στη μία είτε στην άλλη κατεύθυνση. Εάν αυτό ισχύει, τότε πρέπει να έχει ιδιαίτερη σημασία για τη διαδικασία κοινωνικοποίησης να μην κυριαρχείται η συνολική διαδικασία από ένα και μοναδικό σχήμα» (Luhmann, 1984, σ. 329).

Όταν ένα κοινωνικό σύστημα καθορίζει και οργανώνει τυπικά την κοινωνικοποίηση των συμμετεχόντων ψυχικών συστημάτων, τότε μιλάμε για τη **διαπαιδαγώγηση**. Με τη βοήθεια της απεικονισμένης έννοιας της κοινωνικοποίησης μπορούμε να παρατηρήσουμε καλύτερα τις σχετικές προσπάθειες του κοινωνικού συστήματος, το οποίο στην περίπτωση της σύγχρονης κοινωνίας έχει δημιουργήσει για τον σκοπό αυτό ένα δικό του υπο-σύστημα.

10.4 Η κοινωνία και τα υπο-συστήματά της

Ενώ η διαφοροποίηση του περιβάλλοντος ενός συστήματος αυτο-αναφοράς μέσω της ικανότητάς του για παρατήρηση γίνεται εφικτή και περιορίζεται, η εσωτερική διαφοροποίηση είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αυτοποιητική αναπαραγωγή. Η αναπαραγωγή

δεν σημαίνει απλώς ένα αντίγραφο του υπάρχοντος, αλλά μια συνεχόμενη εκ νέου σύνθεση και κατά αυτό τον τρόπο και αναπαραγωγή των αναπαραγωγικών δυνατοτήτων. Πρέπει βέβαια να εκπληρώνει τις αυτοποιητικές συνθήκες της δυνατότητας σύνδεσης εντός του συνολικού συστήματος, μπορεί όμως και να διανοίξει δυνατότητες καινοτομίας, να διαμορφώσει δικές της εσωτερικές διαφορές συστήματος/περιβάλλοντος και έτσι να δημιουργήσει συστήματα μέσα σε συστήματα. Κάποια χαρακτηριστικά της διαφοροποίησης συστήματος μέσω της δημιουργίας υπο-συστημάτων μπορούν κατά αυτό τον τρόπο αρχικά να αναφερθούν: η δημιουργία υπο-συστήματος εκτυλίσσεται αυτο-καταλυτικά, υπόκειται στις ίδιες τις συνθήκες ή, με άλλα λόγια, αυτό που διαφοροποιείται δεν είναι το συνολικό σύστημα, αλλά το υπο-σύστημα. Επιπλέον, τα διαφοροποιημένα υπο-συστήματα είναι και τα ίδια αυτοποιητικά κλειστά συστήματα μέσα σε συστήματα, και επομένως αποτελούν το ένα για το άλλο περιβάλλοντα τα οποία θέτουν σε κίνηση διαδικασίες αμοιβαίας προσαρμογής (αλληλοδιείσδυση). Υπάρχουν απλά κοινωνικά συστήματα, όπως συστήματα αλληλεπίδρασης μεταξύ παρόντων, που δεν διαφοροποιούνται περαιτέρω. Ο Luhmann όμως ασχολήθηκε στο έργο του κατά κύριο λόγο με τα ευρύτερα κοινωνικά συστήματα, με **κοινωνίες**, και ιδιαίτερα με τη σύγχρονη παγκόσμια κοινωνία, τις συνθήκες δημιουργίας της και την ιδιαίτερα περίπλοκη οικοδόμησή της.

Οι σύγχρονες κοινωνίες, σε αντίθεση με τις παλαιότερες, είναι τμηματικά ή ιεραρχικά δομημένες κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από μια λειτουργική διαφοροποίηση, δηλαδή από μια πληθώρα υπο-συστημάτων, τα οποία εκπληρώνουν τις εκάστοτε διαφορετικές λειτουργίες τους. Προκειμένου να απαντήσουμε στο ερώτημα των συνθηκών γένεσης, οικοδόμησης και λειτουργίας των υπο-συστημάτων και των εξ αυτών δημιουργημένων συνεπειών για το σύνολο του συστήματος, πρέπει αρχικά να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας τον ορισμό των κοινωνικών συστημάτων. Τα κοινωνικά συστήματα είναι συστήματα επικοινωνιών βάσει νοημάτων. Συνεπώς, η κοινωνία ως το περιεκτικότερο κοινωνικό σύστημα αποτελεί το σύνολο όλων των επικοινωνιών βάσει νοημάτων που αναφέρονται η μία στην άλλη και για τον λόγο αυτό δεν παρουσιάζει κάποιο κοινωνικό περιβάλλον, επομένως δεν μπορεί να επικοινωνήσει με κάτι στο περιβάλλον της.

Περιορίσαμε την αποσαφήνιση των κοινωνικών συστημάτων σε τρεις έννοιες και έτσι παρουσιάσαμε τρία μέρη της θεωρίας: την επικοινωνία, το νόημα και τη δομή. Για την κατανόηση της λειτουργικής διαφοροποίησης της σύγχρονης κοινωνίας, θα ακολουθήσουμε τώρα μια προσέγγιση από το καθένα από αυτά τα θεωρητικά μέρη και θα τα συνδέσουμε το ένα με το άλλο: μέσα επικοινωνίας, κωδικοποίηση και σημασιολογία.

Τα συμβολικά γενικευμένα μέσα επικοινωνίας διαμορφώνουν, σε σύνδεση με το συγκεκριμένο πρόβλημα, την αύξηση της προθυμίας πρόσληψης της επικοινωνίας –εφόσον με την επικοινωνία προσφέρεται και ένα κίνητρο για την αποδοχή των όρων πρόσληψής της– καθώς και τις προϋποθέσεις επίτευξης επιτυχημένων επικοινωνιών που μπορεί να φαντάζουν αδύνατες. «Η πιο επιτυχημένη και δραστική επικοινωνία εκτυλίσσεται στη σύγχρονη κοινωνία μέσω τέτοιων μέσων επικοινωνίας, ενώ αντίστοιχα οι ευκαιρίες για τη δημιουργία κοινωνικών συστημάτων κατευθύνονται προς τις αντίστοιχες λειτουργίες» (Luhmann 1984, σ. 222). Στο μεταξύ, τα μέσα επικοινωνίας είναι συνδεδεμένα με τις δυνατότητες του νοήματος και μέσω του συγκεκριμένου νοήματος, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, συντίθενται οι διαφορές. Κατά τη διαμόρφωση ειδικών λειτουργικών υπο-

συστημάτων εκδηλώνονται τώρα «διοικητικού τύπου διαφοροποιήσεις», τις οποίες ο Luhmann χαρακτηρίζει ως **δυσδικούς κώδικες**. Οι εκάστοτε δυσδικοί κώδικες αποτελούν τις διοικητικού τύπου διαφοροποιήσεις γύρω από τις οποίες διαμορφώνονται τα ειδικά σημασιολογικά χαρακτηριστικά των υπο-συστημάτων, οι διαρθρωτικές οδηγίες για τις επικοινωνίες. Προτού προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε αυτές τις πολύ αφηρημένες σκέψεις με τη βοήθεια της περιγραφής κάποιων συγκεκριμένων υπο-συστημάτων, θα παρουσιάσουμε συνοπτικά τις πιο σημαντικές για το θέμα μας συνέπειες της διαμόρφωσης σημασιολογιών, ειδικών ως προς τα υπο-συστήματα, μέσω δυσδικών κωδικών:

- Οι κωδικοποιήσεις σημαίνουν ουσιαστικά τη δυνατότητα αντιγραφής. Για παράδειγμα, η γλώσσα προσφέρει τη δυνατότητα αντιγραφής όλων των εκφραστικών δυνατοτήτων δήλωσης σε μια διατύπωση «ναι» ή «όχι». Έτσι εμφανίζονται «στην οθόνη της επικοινωνίας» τα πάντα ως τμηματικά.
- Ο ίδιος ο κώδικας δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα το κριτήριο επιλογής. Τα κριτήρια για την ορθότητα της κατάταξης κωδικοποιημένων αξιών χαρακτηρίζονται ως **προγράμματα** (για τον κώδικα αλήθεια-ψέμα έχουν καθιερωθεί κριτήρια της ερευνητικής διαδικασίας, όπως η ισχύς, η αξιοπιστία, η δυνατότητα εκπροσώπησης, το λογικό αδι-αμφισβήτητο κ.λπ., των οποίων το σύνολο ως πρόγραμμα δικαιολογεί την κατάταξη μιας απόφασης σε ψευδή ή αληθή). Μέσω του διαχωρισμού κώδικα και προγράμματος, ένα κλειστό σύστημα αποκτά ανοικτότητα με τη μορφή της πληροφορίας. Κάθε περαιτέρω επεξεργασία της πληροφορίας συνδέεται με τη διοικητικού τύπου διαφοροποίηση μέσω της δημιουργίας διαφοροποιήσεων από διαφοροποιήσεις. Επιπλέον, ο διαχωρισμός κώδικα και προγράμματος δίνει τη δυνατότητα συμπερίληψης τρίτων δυνατοτήτων – που στο επίπεδο του κώδικα έχουν αποκλειστεί οι ίδιες από τον εαυτό τους (όταν μια δήλωση δεν είναι αληθής, μπορεί μόνο να είναι αναληθής αλλά όχι και όμορφη ή άσχημη. Αλλά η ομορφιά και η ασχήμια μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής έρευνας ή έρευνας της κοινωνιολογίας της τέχνης).
- Κάθε δυσδικός κώδικας μπορεί ουσιαστικά να χρησιμοποιηθεί σε όλους τους τομείς αντικειμένου, αν και αυτό μπορεί να γίνει μόνο εφόσον οι επικοινωνίες επιλέγουν έναν τομέα αντικειμένου για έναν κώδικα (τα πάντα μπορεί να είναι αληθή ή αναληθή, όμορφα ή άσχημα, αλλά τίποτα δεν είναι από μόνο του αληθές ή ψευδές, όμορφο ή άσχημο).

Σχετικά με το παράδειγμα της γλώσσας, μπορούμε να κατανοήσουμε εύκολα αυτές τις ιδιότητες των δυσδικών κωδικών. Η απο-διαφοροποίηση των ειδικών γλωσσικών σημασιολογικών κωδικών εμφανίζεται ήδη στην ελληνική αρχαιότητα και θα μπορούσε να δώσει την ώθηση για τη διαφοροποίηση των ιδίων των κοινωνικών λειτουργιών, η οποία βέβαια πραγματοποιήθηκε αρκετά αργότερα. Έναν σημαντικό ρόλο παίζει εδώ η ανακάλυψη της γραφής και της τυπογραφίας. Οι πρώτες σημαντικές προσεγγίσεις για τη λειτουργική υποδιαίρεση της κοινωνίας βρίσκονται στη μετάβαση προς τη νεότερη εποχή. Οι σημαντικότερες εξελίξεις επικράτησαν όμως μόλις στα τέλη του 18ου και κατά τον 19ο αιώνα.

Όταν τα κοινωνικά συστήματα λειτουργίας διαφοροποιούνται μέσω δυσδικών κωδικών, αυτό σημαίνει ότι αφενός γίνονται αυτόνομα έναντι άλλων υπο-συστημάτων και του συνολικού συστήματος, επειδή μόνο αυτά χρησιμοποιούν τις αντίστοιχες διοικητικού τύπου διαφοροποιήσεις. Έτσι, η πολιτική ευκαιρία, η νομιμότητα, η οικονομικό-

τητα, η ομορφιά κ.λπ. δεν μπορούν να γίνουν κριτήριο της αλήθειας και αντιστρόφως ανάλογα, μόνο το εκάστοτε σύστημα λειτουργίας καθορίζει τα προγράμματά του. Ταυτόχρονα όμως η λειτουργική εξειδίκευση ενισχύει ακριβώς αυτή την αμοιβαία εξάρτηση, εφόσον τα μεμονωμένα υπο-συστήματα είναι ακόμη περισσότερο εξαρτημένα από τις λειτουργίες των άλλων υπο-συστημάτων. Επομένως το πανεπιστήμιο, λόγω χάρη, μπορεί να υπάρξει μόνο όταν υπάρχει πίσω του μια επί του συνόλου λειτουργική οικονομία, ένα πολιτικό σύστημα, ένα σύστημα δικαίου κ.λπ. Με άλλα λόγια, τα εκάστοτε υπο-συστήματα είναι αυτόνομα όσον αφορά την ίδια τους τη λειτουργία, αλλά προκειμένου να μπορούν να αντιληφθούν τη λειτουργία τους εξαρτώνται από τα άλλα λειτουργικά συστήματα. Η αυτονομία και η ανεξαρτησία βρίσκονται σε μια σχέση αμοιβαίας ανόδου. Αυτή η κατάσταση πραγμάτων μπορεί να μοιάζει με αντίφαση και με αυτό συνδέονται και συνεχιζόμενες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις σχετικά με την αυτονομία της επιστήμης, της τέχνης (l' art pour l' art), της θρησκείας κ.λπ.

Στο πλαίσιο της θεωρίας του, ο Luhmann περιγράφει τους σημαντικότερους τομείς επικοινωνίας της σύγχρονης κοινωνίας ως διαφοροποιημένα, λειτουργικά κλειστά συστήματα. Αυτό το θέμα το έχει επεξεργαστεί εν μέρει περιεκτικά και εν μέρει σε εκθέσεις του για τους τομείς της οικονομίας, του δικαίου, της πολιτικής, της θρησκείας, της επιστήμης, της ανατροφής, της τέχνης και των σεξουαλικών σχέσεων. Με τη βοήθεια ενός παραδείγματος θα παρουσιάσουμε τώρα ποιες προοπτικές αναδύονται κατά τη διαδικασία αυτή.

• Οικονομία

Η οικονομική δράση και η επικοινωνία που αναφέρεται στην οικονομία υπάρχουν σε όλες τις κοινωνίες. Αυτό προκύπτει από το πρόβλημα της παροχής των απαραίτητων αγαθών και της ρύθμισης των δυνατοτήτων πρόσβασης σε αγαθά και της κατανομής τους, το οποίο τίθεται για κάθε κοινωνία. Η απο-διαφοροποίηση της οικονομίας ως ένα αυτόνομο κοινωνικό υποσύστημα ξεκινά με την καθιέρωση ενός συμβολικά γε-νικευμένου μέσου επικοινωνίας, με την ανάπτυξη του **χρήματος**. Το χρήμα είναι ένα μέσο επικοινωνίας με την παραπάνω έννοια, επομένως ένα σύμβολο, με τη βοήθεια του οποίου μπορεί να αυξηθεί η πιθανότητα μιας απίθανης προθυμίας πρόσληψης των επικοινωνιών. Αναζητά κανείς εργασία, την οποία στην ουσία δεν θέλει να προσφέρει, προσφέρει κανείς πράγματα που θα μπορούσε ακόμη να τα χρειαστεί, επειδή για τον λόγο αυτό προσφέρεται χρήμα. Για τους παραγωγούς το απίθανο της ζήτησης και για τον καταναλωτή το απίθανο της απόκτησης ενός επιθυμητού προϊόντος απομακρύνεται ή τουλάχιστον μειώνεται από το γεγονός ότι οι αντίστοιχες προσπάθειες φαίνονται λογικές και ενθαρρύνονται. Ένα ακόμη σημαντικό αποτέλεσμα για το σύνολο της κοινωνίας που προσφέρει το χρήμα είναι ότι κάνει την πρόσβαση σε περιορισμένα αγαθά για επίσης ενδιαφερόμενους τρίτους να φαίνεται δικαιολογημένη. Κατά αυτό τον τρόπο η αντιπαλότητα των προβλημάτων κατανομής μετριάζεται σημαντικά και το πολιτικό σύστημα ανακουφίζεται. Αποφασιστικό για τη συνέχεια της ανάλυσης, όμως, παραμένει το γεγονός ότι το μέσο του χρήματος συνδέει μια επιλογή με ένα κίνητρο. Εάν κάποια στιγμή επικρατήσει η εμπειρία της σχετικής αποδοτικής ικανότητας, κάποιες άλλες μορφές κινήτρων θα παραγκωνιστούν. Η καθημερινή εργασία ή η παράδοση αγαθών λόγω

ηθικών, θρησκευτικών υποχρεώσεων, καθώς και στάσεων αλληλεγγύης χάνουν κατά τον τρόπο αυτό τη σημασία τους. Αυτή η συνέπεια του χρήματος (η μείωση της έντασης των κανονιστικών σκέψεων, η απώλεια εσωτερικής συνάφειας – ανεξάρτητα από το ποιος πληρώνει, από πού βρήκε το χρήμα, ποιος είναι ο εμπορευματικός χαρακτήρας των ανθρώπινων σχέσεων) συγκέντρωνε και εξακολουθεί να συγκεντρώνει έντονες κριτικές. Ο Luhmann συνοψίζει αυτές τις εκδηλώσεις του χρήματος υπό την έννοια του διαβολικού. Ως αντίθετη με την έννοια «συμβολικός», της οποίας η αρχική έννοια της λέξης είναι «ενωτικός», το «διαβολικός» σημαίνει «διαίρετικός». Υπό αυτή την έννοια το χρήμα ταυτόχρονα ενώνει και χωρίζει. Με άλλα λόγια, το χρήμα ευνοεί τη δημιουργία ειδικών οικονομικών κριτηρίων και συνεπώς την ένωση των οικονομικών λειτουργιών και παράλληλα αποκλείει άλλα πράγματα από τον τομέα τους. Έτσι το χρήμα προκαλεί την απο-διαφοροποίηση ενός αυτόνομου κοινωνικού υπο-συστήματος.

Ως μέρος της κοινωνίας η οικονομία είναι συνδεδεμένη σε λειτουργίες αυτο-αναφοράς με τη μορφή επικοινωνιών, ενώ ως αυτόνομο υπο-σύστημα συντάσσει τον δικό της τύπο επικοινωνιών και κατά αυτό τον τρόπο τη δική της αυτοποίηση. «Η οικονομία κερδίζει την ενότητά της ως αυτοποιητικό σύστημα που αυτο-παράγεται και αυτο-αναπαράγεται από το γεγονός της χρήσης ενός δικού της τύπου στοιχείων που εμφανίζονται μόνο στην οικονομία, και αυτό σημαίνει ότι μόνο με την αναδρομική αναφορά σε άλλα στοιχεία του ίδιου συστήματος κερδίζει την ενότητά της. Η μοναδιαία πράξη της οικονομίας είναι η *πληρωμή*. Οι πληρωμές έχουν όλες τις ιδιότητες ενός αυτοποιητικού συστήματος: Είναι δυνατές μόνο με βάση τις πληρωμές και σε αναδρομική σύνδεση της αυτοποίησης της οικονομίας δεν έχουν κανένα άλλο νόημα από το να καθιστούν δυνατές τις πληρωμές» (Luhmann 1988, σ. 52). Για την ακρίβεια, θα πρέπει να συγκαταλέγονται στα επικοινωνιακά έσχατα μέρη της οικονομίας και οι παραλειπόμενες πληρωμές. «Ακόμη και η απόφαση για τη μη αγορά ενός νέου αυτοκινήτου, επειδή τα αυτοκίνητα έχουν γίνει υπερβολικά ακριβά, αποτελεί ένα θεμελιώδες γεγονός στο οικονομικό σύστημα. Και αυτό συμβαίνει ακόμη και όταν το γεγονός αυτό παραμένει στάσιμο στην καθαρή παράληψη και δεν συνδέεται με τη διαφορετική διάθεση του αντίστοιχου χρηματικού ποσού. Βέβαια, μπορεί κανείς να υποστηρίξει –και η οριοθέτηση αυτή εμπεριέχει κάποιες δυσκολίες, όπως γνωρίζει κανείς από τη μακροχρόνια συζήτηση περί παραλείψεων– ότι η πληρωμή ως επιθυμία, ως προσδοκία, ως υποχρέωση κατά κάποιον τρόπο, βρισκόταν πολύ κοντά στην εκτέλεση και παρ' όλα αυτά παραλείφθηκε. Οι πληρωμές και η μη πληρωμή είναι γεγονότα που συνδέονται από έναν σχηματισμό, το ένα υποδηλώνει πάντοτε την άρνηση του άλλου. Αυτός που πληρώνει δεν μπορεί, όπως και να το κάνουμε, να κρατήσει τα χρήματά του, και αυτός που τα κρατάει δεν μπορεί να πληρώσει, έτσι ώστε πάντοτε θα υπάρχει ένας από κοινού προσανατολισμός με βάση το αντίθετο μέρος» (Luhmann 1988, σ. 53). Έτσι καθορίζεται ο δυαδικός κώδικας του οικονομικού συστήματος ως *πληρωμή/μη πληρωμή* και η *οικονομία* μπορεί πλέον να οριστεί ως το σύνολο των λειτουργιών εκείνων που διεξάγονται μέσω των χρηματικών πληρωμών, επομένως μέσω του κώδικα της πληρωμής/μη πληρωμής.

Στο επίπεδο αυτού του κώδικα, η οικονομία είναι ένα κλειστό αυτοποιητικό σύστημα. Τα κριτήρια ορθότητας των λειτουργιών της, σε σύνδεση με την παραπάνω θεωρία του ανοίγματος του κώδικα μέσω του προγραμματισμού, θεωρούνται δεδομένα από τον Luh-

mann μέσω της γλώσσας των *τιμών*. Οι τιμές συντονίζουν και προγραμματίζουν τις πληρωμές. «Ο κώδικας αποτελεί προϋπόθεση για το ότι το σύστημα μπορεί να αποτελείται από γεγονότα, και συγκεκριμένα από γεγονότα πληρωμής. Από μόνα τους, ωστόσο, αυτά τα γεγονότα πληρωμής είναι άνευ νοήματος, αν δεν μπορούν να δημιουργηθούν λόγοι που κινητοποιούν την υλοποίησή τους. Είτε θέλει κανείς να ικανοποιήσει συγκεκριμένες ανάγκες είτε θέλει κανείς να βελτιώσει τη θέση του σχετικά με τη δυνατότητα μελλοντικών πληρωμών. Από αυτή την άποψη πρέπει το σύστημα να διατηρήσει την ικανότητά του να εκπαιδεύεται, δηλαδή θα πρέπει να μπορεί να αντιδρά σε μεταβολές εντός του ιδίου και εντός του περιβάλλοντός του. Γι' αυτό τον λόγο πρέπει να δημιουργηθούν τα κριτήρια της σωστής συμπεριφοράς, πρέπει να δημιουργηθούν προγράμματα. Οι ανάγκες όμως δεν μπορούν να προγραμματιστούν άμεσα. Οι ανάγκες εμφανίζονται, εξαφανίζονται, αλλά αποτελούν δεδομένα για το σύστημα. Το σύστημα συνεχίζει να εξαρτάται από μια ρύθμιση των εσωτερικών προς το ίδιο το σύστημα λειτουργιών, επομένως από έναν προγραμματισμό των πληρωμών. Αυτό συμβαίνει μέσω των *τιμών*. Με βάση τις τιμές μπορεί κανείς να κρίνει γρήγορα αν οι πληρωμές είναι σωστές ή λάθος» (Luhmann 1986, σ. 104).

Η παρουσίαση πρέπει σε αυτό το σημείο να αρκестεί στις σύντομες αυτές διατυπώσεις σχετικά με το μέσο, τον κώδικα και τον προγραμματισμό του κοινωνικού υπο-συστήματος της οικονομίας. Οι αναγνώστες που ενδιαφέρονται για αυτό το θέμα μπορούν να βρουν στην πρωτότυπη βιβλιογραφία επεξεργασμένες μελέτες από την πλευρά της θεωρίας των κοινωνικών συστημάτων αυτο-αναφοράς για κεντρικά θέματα της οικονομίας, όπως η αγορά, το κεφάλαιο και η εργασία, η στενότητα, η οργάνωση, η συμπεριφορά κατά τη λήψη αποφάσεων, οι δυνατότητες ρύθμισης κ.λπ.

10.5 Παράδειγμα: Η οικολογική διακινδύνευση της σύγχρονης κοινωνίας

Ο Niklas Luhmann χρησιμοποίησε τη θεωρία του για τα αυτοποιητικά κοινωνικά συστήματα και την κοινωνική του θεωρία, για να αντιμετωπίσει ένα πολύ φλέγον ζήτημα, και συγκεκριμένα τους οικολογικούς κινδύνους. Το κατευθυντήριο ερώτημα, το οποίο εξετάζει σε αυτή τη μελέτη, είναι το εξής: Μπορεί η σύγχρονη κοινωνία να προσαρμοστεί στους οικολογικούς κινδύνους; Όπως θα υποθέσει μάλλον ο αναγνώστης/η αναγνώστρια που έχει παρακολουθήσει την επιχειρηματολογία του μέχρι στιγμής, ο Luhmann δεν απαντά σε αυτό το ερώτημα που θέτει ο ίδιος με ένα ξεκάθαρο ναι (ή όχι), αλλά ούτε και με ένα: ουσιαστικά ναι (ή όχι) ή: ναι, εάν... Διατυπώνει όμως το βασικό αυτό ερώτημα με τη βοήθεια της έννοιας της απήχησης. Με αυτή την έννοια βρίσκουμε και πάλι ένα σημείο σύνδεσης με την παραπάνω θεωρία. Η *απήχηση* σημαίνει τη δυνατότητα αντίδρασης ενός συστήματος σε γεγονότα του περιβάλλοντος, η οποία μπορεί να αιτιολογηθεί μόνο στη δομή του ίδιου του συστήματος. Τα κοινωνικά συστήματα, όπως είδαμε, βασίζονται σε κλειστούς αυτοποιητικούς τρόπους λειτουργίας. Το άνοιγμα στο περιβάλλον και έτσι η ικανότητα απήχησης δημιουργούνται μέσω σχημάτων διαφοροποίησης, όπου η ορθότητα των λειτουργιών ρυθμίζεται μέσω προ-

γραμμάτων. Οι περίπλοκες, λειτουργικά διαφοροποιημένες κοινωνίες έχουν καταρτίσει ειδικούς λειτουργικούς κώδικες και προγράμματα και ο Luhmann εξετάζει την ικανότητα απήχησης των σημαντικότερων επιμέρους συστημάτων: οικονομία, δίκαιο, επίσημη, πολιτική, θρησκεία, ανατροφή. Η σύγχρονη κοινωνία, επομένως, δεν μπορεί να αντιδράσει ως ένα σύνολο στο περιβάλλον, αλλά μόνο μέσω των μερικών συστημάτων της. Ο Luhmann παρουσιάζει με βάση την ανάλυση αυτών των μερικών συστημάτων τη βασική του θέση: το γεγονός ότι παράγεται τόσο υπερβολικά λίγη όσο και υπερβολικά πολλή απήχηση. Όσον αφορά την οικονομία, η επεξεργασία των πληροφοριών συνδέεται σε πρώτο επίπεδο με τις τιμές. «Μέσω αυτής της γλώσσας φιλτράρονται όλα αυτά που συμβαίνουν στην κοινωνία, όταν οι τιμές μεταβάλλονται και δεν μεταβάλλονται. Η οικονομία δεν μπορεί όμως να αντιδράσει σε διαταραχές που εκφράζονται σε αυτή τη γλώσσα – τουλάχιστον όχι με την αμέριστη δομή ενός διαφοροποιημένου συστήματος λειτουργίας της κοινωνίας... Αυτός ο διαρθρωτικός περιορισμός στις τιμές δεν είναι μόνο ένα μειονέκτημα, δεν είναι μόνο μια παραίτηση από άλλες δυνατότητες, αλλά παράλληλα εγγυάται ότι το πρόβλημα, όταν εκφράζεται σε τιμές, πρέπει να τυχάνει επεξεργασίας και εντός του συστήματος» (Luhmann 1986, σ. 122 κ.έ.).

Έτσι όπως η οικονομία αντιλαμβάνεται το περιβάλλον της με τόσο επιλεκτικό τρόπο, έτσι και τα άλλα κοινωνικά επιμέρους συστήματα μπορούν να αντιληφθούν τις επιρροές του περιβάλλοντος και να αντιδράσουν σε αυτές μόνο με τη βοήθεια του κώδικα και των προγραμμάτων τους. Ο τρόπος αντίληψης και η δυνατότητα αντίδρασης της σύγχρονης κοινωνίας μπορεί βέβαια να φιλτράρονται επιλεκτικά και να γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας από ειδικά μεμονωμένα υπο-συστήματα, μπορεί όμως και να προκύψουν αποτελέσματα για το σύνολο της κοινωνίας τα οποία θα μετριάσουν την απήχηση, αλλά μπορούν να προκαλέσουν και τέτοιες διαταραχές, που να οδηγήσουν έως και σε αδυναμία ελέγχου. «Η απήχηση για το σύνολο της κοινωνίας... δεν είναι απλώς ένα άθροισμα των ειδικών μερικών συστημικών απηχήσεων. Τα μερικά συστήματα αποτελούν και αυτά ένα περιβάλλον το ένα για το άλλο. Υπάρχουν το ένα το άλλο σε συγκεκριμένες συνθήκες και διαταράσσουν το ένα το άλλο. Αυτό μπορεί να προκαλέσει μια διαδικασία δημιουργίας αναταραχών, όταν ένα μερικό σύστημα αντιδρά σε μεταβολές του περιβάλλοντος και έτσι μεταβάλλει και το εσωτερικό προς την κοινωνία περιβάλλον άλλων μερικών συστημάτων. Παρομοίως, μια στενότητα των πόρων μπορεί να προκαλέσει μόνο οικονομικά προβλήματα, όπως ανόδους των τιμών, αλλά και πολιτικά προβλήματα ή και μια ενίσχυση συγκεκριμένων επιστημονικών ερευνών εις βάρος κάποιων άλλων. Επίσης, μια υψηλή πολιτική ευαισθησία για τα περιβαλλοντικά ζητήματα μπορεί να επιβαρύνει την οικονομία με πρόσθετο κόστος, μπορεί να στοιχίσει θέσεις εργασίας, γεγονός που με τη σειρά του μπορεί να δημιουργήσει πρόβλημα στην πολιτική. Η ίδια πολιτική δυνατότητα απήχησης μπορεί να δημιουργήσει ένα νέο κύμα στον «χείμαρρο των νορμών», η οποία θα επιβαρύνει υπερβολικά τους ειδικά νομικούς τρόπους χειρισμού των νομικών ερωτημάτων και από την άλλη θα έχει συνέπειες στο πολιτικό σύστημα, το οποίο θα αρχίσει τότε να λειτουργεί σχιζοφρενώς, και συγκεκριμένα θα αρχίσει να απαιτεί την κατάργηση της νομιμότητας και να δημιουργεί νομικούς περιορισμούς της ζωής» (Luhmann 1986, σ. 98). Από την πλευρά του συνόλου της κοινωνίας, πέραν αυτών των αποτελεσμάτων αλληλεπίδρασης μεταξύ των υπο-συστημάτων, αξιοσημείωτες είναι δύο επιπλέον συνέ-

πειες. Μέσω της απο-διαφοροποίησης των λειτουργικών συστημάτων εγκαταλείπεται η ποικιλότροπη διασφάλιση των λειτουργιών που σε παλαιότερες κοινωνίες ήταν δεδομένη (πλεονασμός). Εάν η κοινωνία αποτύχει στη λειτουργία της, κανένα άλλο μερικό σύστημα δεν μπορεί να επέμβει. Η διάλυση ενός μερικού συστήματος θα είχε τότε μοιραία αποτελέσματα για το συνολικό σύστημα. Επιπλέον, με βάση το παράδειγμα των οικολογικών προβληματισμών, μπορεί κανείς να καταλάβει καλύτερα την απώλεια σημασίας του ήθους ως εργαλείο ολοκλήρωσης. Οι μεμονωμένοι κώδικες, όπως είδαμε και στο παράδειγμα της οικονομίας, έχουν διαφοροποιηθεί έναντι του ήθους και μπορούν έτσι να επιφέρουν ελάχιστη απήχηση για ηθικές εκκλήσεις.

Ας επιστρέψουμε τώρα στο αρχικό μας ερώτημα. Πώς θα έπρεπε να αντιδράσει η κοινωνία αν θέλει να αποτρέψει μια απειλητική οικολογική καταστροφή; Ο οικολογικός ορθολογισμός θα επιτυχανόταν «... όταν η κοινωνία κατάφερνε να χρεωθεί η ίδια τις συνέπειες των επιρροών της στο περιβάλλον». Αυτό ουσιαστικά θα έπρεπε να γίνει με εξειδίκευση στη λειτουργία, επομένως στην οικονομία, για παράδειγμα, μέσω της γλώσσας των τιμών. Αλλά θα το κάνει αυτό; Η απάντηση πρέπει να παραμείνει ανοιχτή, διότι –για να τροποποιήσουμε λίγο εδώ ένα απόφθεγμα του Luhmann– ένα είναι το κοινό σημείο κοινωνιολογίας και μετεωρολογίας: μπορεί να παρατηρήσει και να αναλύσει, μπορεί να αντιληφθεί και να περιγράψει τις διαρθρωτικές ιδιαιτερότητες, αλλά δεν μπορεί να κάνει προβλέψεις.

10.6 Ιστορία των επιδράσεων και περαιτέρω εξέλιξη

Μια ιστορία της κοινωνιολογικής δημιουργίας θεωριών, στην οποία θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί στην επίδραση και στην περαιτέρω εξέλιξη της θεωρητικής πρότασης του Luhmann, μπορεί λόγω της επικαιρότητάς της να αναζητηθεί μόνο σε επιμέρους προσεγγίσεις. Μπορεί όμως να διαπιστωθεί κανείς ότι η θεωρία των αυτοποιητικών συστημάτων στην εκδοχή του Luhmann έχει συναντήσει μεγάλη απήχηση σε ποικίλους τομείς, αν θέλουμε να υιοθετήσουμε εδώ αυτό τον όρο. Αυτό ισχύει για τη γενική κοινωνιολογική θεωρία και για ειδικές επιστήμες, όπως η οικονομική κοινωνιολογία, η νομική κοινωνιολογία, η κοινωνιολογία της διαπαιδαγώγησης κ.λπ., αλλά αναμφίβολα και πέραν της κοινωνιολογίας για εκείνες τις επιστήμες με τις οποίες ασχολήθηκε ο Luhmann από την προοπτική της θεωρίας του. Έτσι υπάρχουν δημοσιεύσεις που ασχολούνται με τις συνέπειες στην επιστήμη της οικονομίας, του δικαίου, της πολιτικής, της θρησκείας κ.λπ. Ιδιαίτερη σημασία για την εικόνα του Luhmann απέκτησε η αντιπαράθεση με την κριτική θεωρία, η οποία εκπροσωπείται από τον Jürgen Habermas (σύγκρινε το αντίστοιχο κεφάλαιο σε αυτό το βιβλίο), ο οποίος θεωρείται ο μεγαλύτερος αντίπαλος του Luhmann. Πέραν αυτής της επιστημονικής σημασίας, η εξέταση σύγχρονων κοινωνικών και πολιτικών ερωτημάτων οδήγησε σε μια διόλου ευκαταφρόνητη αποτελεσματικότητα σε επίπεδο ΜΜΕ και δημοσιότητας. Παρά τον αφηρημένο χαρακτήρα και τις συνδεόμενες με αυτές δυσκολίες της πρόσβασης στη θεωρία του Luhmann, η εν λόγω θεωρία έχει επιτύχει μια αναπόφευκτη σημασία, παρόλο που η βαθύτερη κατανόησή της σε ευρύτερη βάση –όπως το εξέφρασε κάποτε και ο ίδιος ο Luhmann– απαιτεί ακόμη ένα μεγάλο διάστημα απορρόφησης.

Επιλεγμένη δευτερεύουσα βιβλιογραφία

- Baecker, Dirk/Markowitz, Jürgen/Stichweh, Rudolf/Tyrell, Hartmann/ Wilke Helmut (Hg.): Theorie als Passion, Niklas Luhmann zum 60. Geburtstag. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1987.
- Haferkamp, Hans/Schmid, Michael (Hg.): Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung, Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1987.
- Krawietz, Werner/Welker Michael (Hg.): Kritik der Theorie sozialer Auseinandersetzungen mit Luhmanns Hauptwerk. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1992.
- Soziale Systeme. Zeitschrift für soziologische Theorie. Κυκλοφορεί από το 1995 με έργα της «Σχολής Luhmann».
- Unverferth, Hans – Jürgen (Hg.): System und Selbstproduktion: Zur Erschließung eines neuen Paradigmas in den Sozialwissenschaften. Frankfurt: Peter Lang 1986.
- Welker, Michael (Hg.): Theologie und funktionale Systemtheorie, Luhmanns Religionssoziologie in theologischer Diskussion. Frankfurt/Main, 1985.
- Zeitschrift für Soziologie, 2 (1992) 6: Themeneft: Soziologische Systemtheorie (με αφορμή τα 65α γενέθλια του Niklas Luhmann).

Επιλεγμένη αρχική βιβλιογραφία

- Luhmann, Niklas: Soziologische Aufklärung, 6 τόμοι., Opladen: Westdt. Verlag, 1970/1975/1981a/1987/1990a/1995.
- Luhmann, Niklas: Gesellschaftsstruktur und Semantik, Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft, 3 τόμοι. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1980/1981b/1989.
- Luhmann, Niklas: Ausdifferenzierung des Rechts, Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1981c.
- Luhmann, Niklas: Liebe als Passion, Zur Codierung vom Intimität. Frankfurt/Main: Suhrkamp 1982.
- Luhmann, Niklas: Soziale Systeme, Grundriß einer allgemeinen Theorie. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1984.
- Luhmann, Niklas: Ökologische Kommunikation, Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdung einstellen? Opladen: Westdt. Verlag, 1986a.
- Luhmann, Niklas: Die soziologische Beobachtung des Rechts. Frankfurt/Main: Alfred Metzner, 1986b.
- Luhmann, Niklas: Die Wirtschaft der Gesellschaft. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1988.
- Luhmann, Niklas: Die Wissenschaft der Gesellschaft. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1990b.
- Luhmann, Niklas: Soziologie des Risikos. Berlin- New York: Walter de Gruyter, 1991.
- Luhmann, Niklas: Beobachtungen der Moderne. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992.
- Luhmann, Niklas/Schorr, Karl-Eberhard: Reflexionsprobleme im Erziehungssystem. Stuttgart: Klett.Cotta, 1979.
- Luhmann, Niklas: Die Kunst der Gesellschaft. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1995.
- Luhmann, Niklas: Die Gesellschaft der Gesellschaft. 2 τόμοι, Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1997.